

This Question Paper contains 7 printed pages.

Seat No.:

--	--	--	--	--	--	--	--

Sl. No. : 385250

022(G)

(March, 2020)

Time : 3 Hours]

[Maximum Marks : 100

સૂચનાઓ :

- 1) આ પ્રશ્નપત્રમાં કુલ 5 પાંચ વિભાગ અને 48 પ્રશ્નો છે.
- 2) બધાજ પ્રશ્નો ફરજિયાત છે. વિકલ્પો આંતરિક છે.
- 3) પ્રશ્નની સામે લખેલ અંક ગુણ દર્શાવે છે.
- 4) પ્રશ્નની સૂચના પ્રમાણે જવાબ લખવા.
- 5) નવો વિભાગ નવા પાના પર લખવો.

વિભાગ - A

- નીચે આપેલા પ્રશ્નક્રમાંક 1 થી 10 હેતુલક્ષી પ્રકારના પ્રશ્નો છે. આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ (A, B, C, D) પસંદ કરી જવાબ લખો. દરેક પ્રશ્નનો 1 ગુણ છે. [10]

1) આકૃતિ કયા પ્રકારના વિતરણ માટે દોરવામાં આવે છે ?

(A) સતત

(B) અસતત

(C) વિષમ

(D) આદર્શ

2) વિકાસ એક બહુપરિમાણીય પ્રક્રિયા છે. આ વિધાન કોણે રજૂ કર્યું છે ?

(A) ટોડેરો

(B) કિન્ડલ બર્જર

(C) માર્શલ

(D) મેચલપ

3) યોખા આપીને કાપડ મેળવવાની આર્થિક વ્યવસ્થા કયા નામે ઓળખાતી હતી ?

(A) નાણા પ્રથા

(B) બેન્કિંગ વ્યવસ્થા

(C) સાટા પ્રથા

(D) ઉધાર પ્રથા

- 4) વિશ્વની સૌ પ્રથમ બેંકની સ્થાપના કયા દેશમાં થઈ ?
 (A) ફ્રાન્સ (B) યુ.એસ.એ. (U.S.A.)
 (C) નોર્વે (D) સ્પેન
- 5) બેરોજગારીના પ્રકારો નક્કી કરવા માટેના ચાર માપદંડો કોણે રજૂ કર્યા છે ?
 (A) ભગવતી સમિતિ (B) રાજકૃષ્ણ સમિતિ
 (C) વેંકટરમન સમિતિ (D) તેંડુલકર સમિતિ
- 6) વર્ષ 2014-15 ના અંદાજ પ્રમાણે ખેતી ક્ષેત્રમાં રોજગારી મેળવતા લોકોનું પ્રમાણ કેટલું હતું ?
 (A) 24% (B) 26%
 (C) 49% (D) 72%
- 7) ટ્યૂકડા ઉદ્યોગોમાં મૂડી રોકાણની મર્યાદા કેટલી છે ?
 (A) 10 લાખ (B) 15 લાખ
 (C) 20 લાખ (D) 25 લાખ
- 8) વર્ષ 2011-12 માં ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે રોજગારી નું પ્રમાણ કેટલું હતું ?
 (A) 49% (B) 27%
 (C) 24.3% (D) 10%
- 9) વીજળી ઉત્પાદનનું કયું માધ્યમ પ્રદુષણ ફેલાવે છે ?
 (A) થર્મલ પાવર (B) હાઈડ્રોપાવર
 (C) સૂર્ય ઉર્જા (D) પવન ચક્કી
- 10) ભારત સરકારના કુલ ખર્ચના કેટલા ટકા ખર્ચ આરોગ્ય પાછળ ખર્ચે છે ?
 (A) 2.4% (B) 4.4%
 (C) 6.4% (D) 8.4%

વિભાગ - B

નીચે આપેલા પ્રશ્ન ક્રમાંક 11 થી 20 પ્રશ્નોના જવાબ એક-બે વાક્યમાં આપાં.
દરેક પ્રશ્નનો 1 ગુણ છે.

[10]

11) માથાદીઠ આવક એટલે શું?

દેશની કુલ રાષ્ટ્રીય આવકને વસ્તી વડે ભાગતા મળતી આવકને માથાદીઠ આવક કહેવાય.

12) કુળાવો એટલે શું?

કુળાવો ન વસ્તુના પુરવઠા કરતા તેની વધારે પ્રમાણમાં માંગ થાય તેને કુળાવો કહેવાય. વાસ્તવિક આવક કરતા નાણાકીય આવક વધારે રહેવા વધે તેને કુળાવો કહેવાય.

13) નાણાનો અર્થ આપો.

નાણું :- કોઈ પણ સમયે અને સ્થળે કોઈ સેવાય વિના જેના સારા વસ્તુઓ અને સેવાઓનો વિનિમય થઈ શકે તેને નાણું કહેવાય. વસ્તુઓ અને સેવાઓના બદલામાં જે સ્વીકૃત છે તે નાણું છે.

14) IRDP નું પુરું નામ જણાવો.

IRDP :- Integrated Rural Development Program
સંકલિત ગ્રામ વિકાસ કાર્યક્રમ

15) "Drain of Brain" નો અર્થ આપો.

"Drain of Brain"

વર્તમાનમાં બુદ્ધિધનના એક તરફી પ્રવાહ ભારતમોઢી વિદેશ તરફના જોવા મળે છે તેને

16) દીન દયાલ ઉપાધ્યાય ગ્રામજ્યોતિ યોજના (DUGJY) નો હેતુ જણાવો.

DUGJY નો હેતુ :- ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં 24x7 સતત વિજળીની સેવા પુરી પાડવા.

17) રોકડીયા પાકનો અર્થ આપો.

રોકડીયા પાક :- અનાજિતર પાક જેમકે તેલબિંયા (મગફળી, તલ, એરંડો....) શેરડી, રબર વગેરે પાકોને રોકડીયા પાક.....

18) વિદેશ વ્યાપારમાં કયું ઉત્પાદનનું સાધન વધારે ગતિશીલ બન્યું છે ?

નિયોજન શક્તિ (નિયોજક)

19) વિશિષ્ટ આર્થિક વિસ્તાર એટલે શું ?

વિશિષ્ટ આર્થિક વિસ્તાર :- એવો વિસ્તાર કે જ્યાં આર્થિક કાયદાઓ દેશના કાયદાઓથી ભિન્ન કોય છે ...

20) વિકાસલક્ષી સ્થળાંતર કોને કહેવાય ?

વિકાસલક્ષી સ્થળાંતર :- પર્યાવરણીય પરિબલોમાં આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયાને કારણે થતા સ્થળાંતરને

21) ઈન્ટરનેટના ઉપયોગના ભયસ્થાનો જણાવો.

ઈન્ટરનેટ વાપરવા સામેનાં ભયસ્થાનો :

- કમ્પ્યુટરની જેમ ઈન્ટરનેટ પણ એક સાધન છે. તે શિક્ષક કે આપણી પોતાની વિચારશક્તિ અને તર્કશક્તિનું સ્થાન લઈ શકે નહીં.
- ઈન્ટરનેટ ઉપર પણ અનેક પ્રકારની ખોટી, અપ્રસ્તુત અને ભ્રામક નકલ કરેલી માહિતી ઉપલબ્ધ હોય છે. વિદ્યાર્થીએ આવી માહિતીથી દૂર રહેવું જોઈએ. સાચી અને ખોટી માહિતી અલગ કરવાનો તર્ક વાપરવો જોઈએ. “કોઈ પણ માહિતી વિશ્વસનીય વેબસાઈટ પરથી જ લેવી જોઈએ, નહીં તો તે ગેરમાર્ગે દોરે છે.”

22) નાણાંના પ્રકારો જણાવો.

અત્યાર સુધી નાણાંનાં કુલ છ પ્રકારો જોવા મળે છે :

(1) વસ્તુ નાણું (સાટા પદ્ધતિ)	(2) પશુ નાણું (ગાય, ભેંસ, ઘેટા, ઘોડા)	(3) ધાતુ નાણું (ચલણી સિક્કા)
(4) કાગદી નાણું (હાલનું ચલણી નાણું કે નોટ)	(5) પ્લાસ્ટિક નાણું (કેડિટ કાર્ડ)	(6) બેંક નાણું (અદૃશ્ય કે ઈ-મની)

23) રેપોરેટ અને રીવર્સ રેપોરેટનો અર્થ આપો.

રેપો રેટ (Repo Rate) અને રિવર્સ રેપો રેટ (Reverse Repo Rate) : વેપારી બેંકો RBI પાસેથી ખૂબ જ ટૂંકા ગાળા માટે નાણાં જે દરે લે છે તે દરને રેપો રેટ કહે છે. જ્યારે RBI ટૂંકા ગાળાનું ધિરાણ વેપારી બેંકો પાસેથી જે દરે મેળવે છે તેને રિવર્સ રેપો રેટ કહે છે.

24) વેપારી બેન્ક અને મધ્યસ્થ બેન્ક વચ્ચે નો તફાવત આપો.

ક્રમ	વેપારી બેંક	મધ્યસ્થ બેંક
(1)	વ્યાખ્યા : ભારતમાં બેંકિંગ કંપનીધારા 1949 મુજબ એવી નાણાકીય સંસ્થા કે જે બેંકિંગ અંગેના વ્યવહારો કરે, એટલે કે લોકોની થાપણો સ્વીકારે અને ગ્રાહકને જરૂર પડે ત્યારે પાછી આપે તથા આ થાપણો ઉપાડવાચેક, ડ્રાફ્ટની સુવિધા આપે તેવી સંસ્થાને વેપારી બેંક કહે છે.	વ્યાખ્યા : ભારતમાં રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા ધારા 1934 મુજબ મધ્યસ્થ બેંક એટલે એવી સંસ્થા કે જે દેશનાં લોકોનાં સામાન્ય હિત માટે અર્થતંત્રમાં નાણાંના પ્રમાણમાં વિસ્તરણ અને સંકોચન કરી શકે.
(2)	સ્થાપના : આવી બેંકો રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા ધારા 1934ની બીજી અનુસૂચિમાં (બીજા શિલ્કુલમાં) પ્રવેશ પામી હોય અથવા તે રીતે સ્થપાયેલ હોય.	સ્થાપના : મધ્યસ્થ બેંકની સ્થાપના RBI ધારા 1934 મુજબ 1 April-1935માં થઈ હતી.
(3)	કાર્ય : વેપારી બેંકો લોકોની થાપણો સ્વીકારે છે, ધિરાણની સગવડ આપે છે. આધુનિક બેંકિંગ વ્યવસ્થા જેવી કે ATM કાર્ડ (ડેબિટ કાર્ડ, કેડિટ કાર્ડ) ઈ-ટ્રાન્સફર, સેઈફ ડિપોઝિટ વોલ્ટની સુવિધા લોકોને પૂરી પાડે છે. ઈન્ટરનેટ બેંકિંગ એ આધુનિક સ્વરૂપ છે. ગ્રાહકોના એજન્ટની કામગીરી કરે છે.	કાર્ય : દેશમાં ચલણી નાણું બહાર પાડવાની મુખ્ય કામગીરી RBI કરે છે. તદ્દુપરાંત સરકારના બેંક તરીકેની ભૂમિકા, દેશમાં આર્થિક સ્થિરતા, હૂંડિયામણના દરની જાળવણી અને વેપારી બેંકો ઉપર નિયમનની કામગીરી કરે છે. સરકારના એજન્ટની કામગીરી કરે છે.
(4)	પ્રકારો : જાહેર ક્ષેત્રની બેંકો, ખાનગી ક્ષેત્રની બેંકો, ભારતમાં કામ કરતી વિદેશી બેંકો, પ્રાદેશિક ગ્રામીણ બેંકો તથા સહકારી બેંકો વેપારી બેંકોના પ્રકારો છે.	પ્રકારો : મધ્યસ્થ બેંક એ સ્વતંત્ર બેંક છે. અહીં વેપારી બેંકો જેવા કોઈ પ્રકારો હોતા નથી.

25) રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર બાંહેધરી કાનૂન (2005) (NREGA) ટૂંકમાં

લખો.

રાષ્ટ્રીય રોજગારી બાંહેધરી કાનૂન -2005 (NREGA) :

- આ યોજના વર્ષ 2005માં મંજૂર કરવામાં આવી. જેનો મુખ્ય હેતુ સાર્વજનિક નિર્માણ કાર્યક્રમો હેઠળ સંપત્તિ ઊભી કરી દર વર્ષે ગ્રામીણક્ષેત્રે ગરીબ તેમજ મધ્યમ વર્ગને 100 દિવસની રોજગારી ઓછામાં ઓછી પ્રાપ્ત થાય અથવા પૂરી પાડવાનો હતો.
- 2009માં NREGAને સુધારીને મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર ગેરંટી કાનૂન (MGNREGA)નું સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું.
- આમ, ગરીબીનાં પ્રમાણમાં ઉત્તરોત્તર ઘટાડો થયો છે જે રાષ્ટ્રના વિકાસમાં સારી બાબત ગણી શકાય.

26) સાપેક્ષ ગરીબીનો ખ્યાલ યોગ્ય ઉદાહરણ સાથે સમજાવો.

નિરપેક્ષ ગરીબીના ખ્યાલમાં પાયાની લઘુત્તમ જરૂરિયાતો સંતોષવા માટે જરૂરી લઘુત્તમ વપરાશી ખર્ચને ધ્યાનમાં લેવાય છે. પરંતુ સાપેક્ષ ગરીબીના ખ્યાલમાં સમાજમાં વસતા જુદા-જુદા વર્ગો વચ્ચે થતી આવકની અસમાન વહેંચણીને ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે દરેક અર્થતંત્રમાં આવકની વહેંચણીમાં અસમાનતા જોવા મળે છે ત્યારે ઓછી આવકવાળો વર્ગ વધુ આવકવાળા વર્ગની તુલનાએ સાપેક્ષ ગરીબ કહેવાય છે.

જૂથ	આવકજૂથ (₹ માં)
જૂથ 1	શૂન્યથી ત્રીસ હજાર
જૂથ 2	ત્રીસ હજારથી એક લાખ
જૂથ 3	એક લાખથી ત્રણ લાખ
જૂથ 4	ત્રણ લાખથી દસ લાખ
જૂથ 5	દસ લાખથી વધુ

27) “ભારતમાં શ્રમપ્રધાન ઉત્પાદન પદ્ધતિ વધારે અનુકૂળ છે.” – વિધાન

સમજાવો.

- ભારતમાં બીજી પંચવર્ષીય યોજનાથી મોટા અને ભારે પાયાના તથા દેશમાં અગત્યનાં ચાવીરૂપ ઉદ્યોગોનાં વિકાસ માટે મૂડીપ્રધાન ઉદ્યોગો તરફ વિશેષ ધ્યાન અપાયું છે.
- દેશમાં ઔદ્યોગિકીકરણનો પાયો મજબૂત કરવા માટે તે જરૂરી હતું, પરંતુ વર્તમાન સમયમાં શ્રમપ્રધાન ઉત્પાદન પદ્ધતિવાળા નાના અને મધ્યમ કદનાં ઉદ્યોગો જેવા કે ગૃહઉદ્યોગ, લઘુઉદ્યોગ, ડેરી ઉદ્યોગ, પશુપાલન ઉદ્યોગ સ્થાપવાથી અનેક પ્રકારની નવી રોજગારીનું સર્જન થઈ શકે તેમ છે.
- મોટા ઉદ્યોગો મૂડીપ્રધાન છે જ્યાં ઉત્પાદન વધે પરંતુ રોજગારી ના વધે જ્યારે ભારતમાં અતિશય વસતિ હોવાથી શ્રમપ્રધાન ઉત્પાદન પદ્ધતિ દ્વારા નવી રોજગારી વધારી શકાય છે.
- આમ, ભારતમાં શ્રમપ્રધાન ઉત્પાદન પદ્ધતિ વધારે અનુકૂળ છે.

28) પ્રચ્છન્ન બેરોજગારી નો ખ્યાલ સમજાવો.

પ્રચ્છન્ન બેરોજગારીનો અર્થ : કોઈ એક વ્યવસાયમાં પ્રવર્તમાન ટેકનોલોજીનાં સંદર્ભમાં જરૂર હોય તેનાં કરતાં વધુ શ્રમિકો રોકાયેલા હોય અને આવ શ્રમિકોને આ ક્ષેત્રમાંથી ખસેડી લેવામાં આવે તો પણ કુલ ઉત્પાદનમાં કોઈ ફેરફાર ન થતો હોય તો તેઓ પ્રચ્છન્ન બેરોજગાર છે તેમ કહેવાય.

ઉદાહરણ : ધારો કે 10 હેક્ટર જમીનમાં ઇષ્ટતમ ઉત્પાદન માટે 5 શ્રમિકોની જરૂર છે પરંતુ કુટુંબનાં બીજા 3 સભ્યોને કામ ન મળતાં તેઓ પણ આજ ખેતરમાં કામે જોડાય તો 3 શ્રમિકો પ્રચ્છન્ન બેકારી ભોગવે છે તેમ કહેવાય.

29) 1921ના વર્ષને “મહા વિભાજક” વર્ષ તરીકે શા માટે ઓળખવામાં આવે છે ?

- 1921ના વર્ષને બાદ કરતાં પછીનાં દરેક વર્ષોમાં વસ્તીવૃદ્ધિનો દર ઊંચો રહેવા પામ્યો છે. આથી વસ્તીવધારાની દૃષ્ટિએ 1921નાં વર્ષને મહાવિભાજક વર્ષ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.
- 1921 પછીના દરેક દશકામાં વસ્તીવૃદ્ધિદર ઊંચો જોવા મળ્યો છે.

ઉત્પાદક અને અનઉત્પાદક વસ્તી એટલે શું ?

- જે લોકો ઉત્પાદન પ્રક્રિયા સાથે જોડાયેલા છે તેને ઉત્પાદક વસ્તી અથવા શ્રમનાં સક્રિય પુરવઠા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. દા.ત., 15થી 64 વર્ષની વયજૂથ.
- જે લોકો માત્ર વપરાશજ કરે છે અથવા ઉત્પાદન પ્રવૃત્તિ સાથે સંકળાયેલા નથી તેવી વયજૂથની વસ્તીને અનઉત્પાદક કે બિનઉત્પાદકીય વસ્તી કહે છે. દા.ત., 1થી 14 વર્ષ અને 65 વર્ષથી ઉપરનાં લોકો અનઉત્પાદક વસ્તી છે.

30) વેપારતુલા અને લેણદેણ તુલા વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ કરો.

ક્રમ	વેપારતુલા	લેણદેણની તુલા
(1)	વર્ષ દરમિયાન દેશમાં માત્ર ભૌતિક ચીજવસ્તુ (દૃશ્ય વસ્તુ)ની આયાત-નિકાસનું મૂલ્ય દર્શાવતા સરવૈયાને વેપાર તુલા કહે છે.	વર્ષ દરમિયાન દેશમાં ભૌતિક (દૃશ્ય) અને અભૌતિક (અદૃશ્ય) ચીજવસ્તુની આયાત-નિકાસનું મૂલ્ય દર્શાવતા સરવૈયાને લેણ-દેણની તુલા કહે છે.
(2)	અહીં અન્ય દેશો સાથેનાં મૂડી વ્યવહારોનું મૂલ્ય નોંધાતું નથી.	અહીં અન્ય દેશો સાથેનાં મૂડી-પ્રવાહ, બોન્ડ, શેર, મૂડી પ્રકારનું ધિરાણ વગેરે નોંધવામાં આવે છે.
(3)	વેપાર તુલાનો ખ્યાલ સીમિત છે. તે લેણદેણની તુલાનો એક ભાગ છે.	લેણદેણની તુલાનો ખ્યાલ વિસ્તૃત છે. આ ખ્યાલમાં વેપાર તુલા ચાલુ ખાતામાં દર્શાવાય છે.
(4)	વેપાર તુલામાં કુલ આવક અને જાવક વચ્ચે રહેતો તફાવત યથાવત્ દર્શાવવામાં આવે છે.	લેણદેણની તુલાની નોંધ દ્વિનોંધી ચોપડામાં કરવામાં આવે છે, તેમ વર્ષનાં અંતે આવક કે જાવક બાજુએ જરૂરી રકમ ઉમેરી તુલા સમતોલ દર્શાવાય છે.
(5)	વેપારતુલાનાં ખ્યાલથી દેશનાં વિદેશવેપારની સ્થિતિનો આધારભૂત ચિતાર સંપૂર્ણપણે મળતો નથી.	જ્યારે લેણદેણની તુલા દેશનાં વિદેશવેપારનું સાચું ચિત્ર દર્શાવે છે.
(6)	હિસાબી દૃષ્ટિએ વેપારતુલા ખાધવાળી, પુરાંતવાળી કે સમતોલ હોઈ શકે છે.	હિસાબી દૃષ્ટિએ લેણદેણની તુલાને સમતોલ જ રખાય છે.

31) હૂંડિયામણ દર વિશે ટૂંકમાં સમજાવો.

➤ અર્થ : જે દરે એક દેશનાં ચલણનું બીજા દેશનાં ચલણમાં રૂપાંતર થાય તેને હૂંડિયામણનો દર કહે છે. દા.ત., US \$ 1 = ₹ 60

હૂંડિયામણ દરને અસર કરતાં પરિબળો :

(1) સરકાર આયાતો અને નિકાસોને અસર પહોંચાડવા હૂંડિયામણનાં દરમાં ફેરફાર કરે છે.

(2) હૂંડિયામણની માંગ અને પુરવઠો હૂંડિયામણના દરને અસર કરે છે.

➤ જો દેશનાં ચલણનો દર ઊંચો થાય તો આંતરરાષ્ટ્રીય બજારમાં તેનું મૂલ્ય ઘટે છે અને દેશનાં ચલણનો દર ઘટે તો આંતરરાષ્ટ્રીય બજારમાં તેનું મૂલ્ય વધે છે. આમ, હૂંડિયામણનો દર દેશની આયાત-નિકાસને સૌથી વધુ અસર કરતું પરિબળ છે.

➤ હૂંડિયામણ દર એટલે US \$ 1 = ₹ 60નાં હૂંડિયામણ દરનો અર્થ એ થયો કે

USનો 1\$ ખરીદવા ભારતીય નાગરિકે ₹ 60 ચૂકવવા પડે.

32) મૂડી રોકાણના આધારે ઉદ્યોગોના પ્રકારના માત્ર નામ જણાવો.

જવાબ : મૂડીરોકાણના કદને આધારે ઉદ્યોગોનું વર્ગીકરણ : ગૃહ ઉદ્યોગો, ટ્યૂકડા ઉદ્યોગો, નાના પાયાના ઉદ્યોગો, મધ્યમ પાયાના ઉદ્યોગો અને મોટા પાયાના ઉદ્યોગો.

33) 2001 ની વસ્તી ગણતરી મુજબ નગરની વ્યાખ્યા આપો.

2001ની થયેલી વસતિગણતરી મુજબ શહેર અથવા નગરની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ છે :

(1) એવા બધા વિસ્તારો કે જ્યાં મ્યુનિસિપાલિટી, કોર્પોરેશન, કેન્ટોનમેન્ટ બોર્ડ અથવા નોટિફાઇડ ટાઉન્સ એરિયા કમિટી હોય.

(2) એવા બધા વિસ્તારો કે જ્યાં નીચેની ત્રણ શરતોનું પાલન થતું હોય :

(a) 5000 કે તેથી વધુ વસતિની ગીચતા હોય.

(b) 75% કે તેથી વધુ કાર્યશીલ પુરુષો કૃષિ સિવાયનાં ક્ષેત્રમાં રોજગારી મેળવતા હોય.

(c) પ્રતિ ચોરસ કિલોમિટરે 400 કે તેથી વધુ વસતિની ગીચતા હોય.

➤ ઉપર મુજબનાં માપદંડો ધરાવતા વિસ્તારને નગર અથવા શહેર કહે છે.

વીજળી કેટલી રીતે મેળવી શકાય છે ?

For More Papers Visit VisionPapers.in
Paper Credit: Youth Education

ભારતમાં વીજળી 4 રીતે મેળવી શકાય છે :

(1) થર્મલ પાવર - કોલસા દ્વારા

(2) હાઈડ્રોપાવર - પાણી દ્વારા

(3) ન્યુક્લિઅર પાવર - પરમાણુ દ્વારા

(4) અન્ય - પવનચક્કી, બાયોગેસ, સૂર્યશક્તિ વગેરે.

34) આકર્ષણ સ્થળાંતર કોને કહેવાય ?

(ii) આકર્ષણ સ્થળાંતર : જ્યારે ગામડાં કરતાં શહેરી જીવન પદ્ધતિ અને અત્યાધુનિક વાહનવ્યવહાર, સંદેશાવ્યવહાર, શિક્ષણ, આરોગ્યની અદ્યતન માળખાકીય સેવાઓ તથા આનંદ પ્રમોદ અને મોજશોખની સગવડો વધુ પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થતી હોવાથી, ગામડામાંથી શહેરોમાં કાયમી વસવાટ માટે લોકો આવે તે આકર્ષણ (Pull) સ્થળાંતર છે.

શહેરી વિસ્તારોમાં નોકરી કે ધંધા કે વ્યવસાય માટે મળતી વધુ તકોથી આકર્ષાઈને ગામડામાંથી શહેરોમાં કાયમી વસવાટ માટે આવે તે આકર્ષણ સ્થળાંતર છે. સામાન્ય રીતે ગામડાનો ધનિક વર્ગ, આ કારણે શહેરોમાં વધુ સ્થળાંતર કરે છે. શહેરી વિસ્તારમાં રહેવાથી સામાજિક મોભો પણ વધુ પ્રાપ્ત થાય છે. શહેરી વિસ્તારોમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવવાની સવલતો પણ વધારે પ્રાપ્ત થાય છે અને આવું શિક્ષણ મેળવ્યા બાદ વધુ આવકો મેળવતા વ્યવસાયોમાં જોડાવાની તકો વધુ પ્રાપ્ત થાય છે.

આ જ રીતે દેશ કરતાં વિદેશમાં વધુ સગવડો અને આવક કમાવવાની તક હોવાથી વિદેશોમાં કાયમી વસવાટ કરવા જાય ત્યારે તે આકર્ષણ સ્થળાંતર જ છે. દા.ત. ભારતમાંથી ઘણા લોકો કાયદેસર કે ગેરકાયદેસર માર્ગે અમેરિકા, ઓસ્ટ્રેલિયા, કેનેડા, ઈંગ્લેન્ડ વગેરે દેશોમાં સ્થળાંતર કરે છે.

**For More Papers Visit VisionPapers.in
Paper Credit: Youth Education**

VisionPapers.in

નીચે આપેલા પ્રશ્નક્રમાંક 35 થી 43 સુધીના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ આપો. દરેક પ્રશ્નના 3 ગુણ છે.

1271

35) જીવનની ભૌતિક ગુણવત્તાના ત્રણ ઘટકો સમજાવો.

2. જીવનની ભૌતિક ગુણવત્તાના ઘટકો : જીવનની ભૌતિક ગુણવત્તા જાણવા વ્યક્તિના જીવન સાથે સંકળાયેલી ત્રણ બાબતો ધ્યાનમાં લેવાય છે. (1) શિક્ષણનું પ્રમાણ (2) અપેક્ષિત આયુષ્ય અને (3) બાળમૃત્યુ દર.

(1) શિક્ષણનું પ્રમાણ : કોઈ પણ દેશમાં સાક્ષરતાનું પ્રમાણ દેશની શિક્ષણની સ્થિતિ દર્શાવે છે. દેશની કુલ વસ્તીમાં શિક્ષણ મેળવેલ વ્યક્તિના પ્રમાણને આધારે શિક્ષણ પ્રમાણ જાણી શકાય છે. શિક્ષણનો વધારો વ્યક્તિની કુશળતામાં વધારો કરી કાર્યક્ષમતા વધારતાં, વ્યક્તિને વધુ આવક મેળવવા શક્તિમાન બનાવે છે. જેના દ્વારા તે ઊંચું જીવન ધોરણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

(2) અપેક્ષિત આયુષ્ય : બાળકના જન્મ સમયે તે કેટલા વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવશે તેની અપેક્ષાને અપેક્ષિત આયુષ્ય કહે છે. જે પ્રજાનું સરેરાશ આયુષ્ય દર્શાવે છે. કોઈ પણ દેશનું અપેક્ષિત આયુષ્ય દેશની તબીબી સગવડો, પોષણ અને પર્યાવરણ ઉપર આધારિત છે. આવી સગવડો જેટલી વધુ પ્રમાણમાં પૂરી પાડી શકાય તેટલું જીવનધોરણ સુધરે છે. અપેક્ષિત આયુષ્ય દેશની સામાજિક પરિસ્થિતિ અને સુખાકારીનું પ્રમાણ દર્શાવે છે.

(3) બાળમૃત્યુ દર : જન્મેલા દર હજાર બાળકોમાંથી એક વર્ષ પૂર્ણ કર્યા પહેલાં જેટલા બાળકો મૃત્યુ પામે છે તેની સંખ્યાને બાળમૃત્યુ દર કહે છે. કોઈ પણ દેશનો બાળ મૃત્યુ દર તેની સામાજિક અને સુખાકારીની સ્થિતિ ઉપર આધારિત છે. પીવાનું સ્વચ્છ પાણી, ઘરનું પર્યાવરણ, સ્ત્રીઓની જાગૃકતા તથા તબીબી સારવારની સગવડો વગેરે બાળ મૃત્યુદરને અસર કરે છે.

36) સાટા પદ્ધતિની મર્યાદાઓ જણાવો.

For More Papers Visit VisionPapers.in
Paper Credit: Youth Education

3. સાટા પદ્ધતિ (પ્રથા)ની મર્યાદાઓ : સાટા પદ્ધતિમાં મુખ્યત્વે નીચેની મર્યાદાઓ છે :

(1) જરૂરિયાતોનો પરસ્પર મેળ બેસાડવાની સમસ્યા : સાટા પદ્ધતિમાં બે પક્ષો વચ્ચે વસ્તુની પ્રત્યક્ષ લેવડ-દેવડ થતી હોય છે. આથી બન્ને પક્ષોની જરૂરિયાતોનો સુમેળ જ્યાં સુધી સાધી ના શકાય ત્યાં સુધી વિનિમય શક્ય બનતો નથી. આર્થિક અને સામાજિક વિકાસની સાથે માનવીની જરૂરિયાતો પણ ઘણી વધી ગઈ છે. આથી વિનિમયનું અર્થતંત્ર પહેલા જેટલું સરળ હતું તે વધુ જટિલ બન્યું છે. પહેલાની જેમ વસ્તુના બદલામાં વસ્તુ કે સેવાનો લેવડ-દેવડનો વ્યવહાર હવે સરળ રહ્યો નથી. આમાં પણ અવિભાજ્ય વસ્તુના બદલામાં વિભાજ્ય વસ્તુના વિનિમયનો વ્યવહાર વધુ મુશ્કેલ બને છે. દા.ત. ખેડૂત પાસે ઘઉં છે અને તેને કાપડની જરૂર છે, પરંતુ વણકર પાસે કાપડ છે પણ તેને ઘઉંની નહીં પણ પગરખાંની જરૂર છે અને મોચી પાસે પગરખાં છે પણ તેને ઘઉંની જરૂરિયાત છે. આથી એકબીજાની જરૂરિયાતનો મેળ બેસતો નથી. આવી જરૂરિયાતનો મેળ બેસાડવા અનેક વ્યક્તિ વચ્ચે સોદા કરવા પડશે. આમ, કરવામાં સમય અને શક્તિનો બગાડ થાય છે.

(2) મૂલ્યના સંગ્રહની મુશ્કેલી : સાટા પદ્ધતિમાં વ્યક્તિને મૂલ્યના સંગ્રહની મુશ્કેલી રહેતી. અહીંયા મૂલ્ય એટલે વિનિમય મૂલ્ય ગણાય છે. ઉત્પાદન અને ઉત્પાદકતા વધતાં વસ્તુનું મોટા પાયા પર ઉત્પાદન થતું પરંતુ તેના બદલામાં તેણે તાત્કાલિક અન્ય વસ્તુ કે સેવા મેળવી લેવી પડતી. ભવિષ્યમાં વસ્તુ ખરીદવા કે ભાવિ આપત્તિ સામે રક્ષણ મેળવવા વ્યક્તિ આ મૂલ્ય (સંપત્તિ)નો સંગ્રહ કરવા ઈચ્છતો હોય તો તે મુશ્કેલ બનતું. વસ્તુના સ્વરૂપમાં સંગ્રહ કરવાથી ઘણીવાર વસ્તુની ગુણવત્તા ઘટી જાય છે તથા આવો સંગ્રહ કરવાનું ખર્ચ પણ વધુ આવે છે. દા.ત. અનાજની વસ્તુ સડી જવાનો, લોખંડની વસ્તુને કાટ લાગવાનો, લાકડાની વસ્તુને ઉધઈ લાગવાનો ભય હોય છે. જ્યારે ગાય, ભેંસ જેવા જીવંત પ્રાણીને સંઘરવાથી લાંબા સમયે ઘરડા થઈ જવાનો કે મૃત્યુ પામવાનો ભય રહેતો તથા તેનું સંગ્રહ કરવાનું ખર્ચ પણ વધારે આવે. સાટા પદ્ધતિમાં મૂલ્યના સંગ્રહની ગુણવત્તા અને ખર્ચની દૃષ્ટિએ મુશ્કેલી રહેતી.

(3) મૂલ્યના માપનની મુશ્કેલી : શ્રમ વિભાજન અને વિશિષ્ટીકરણ પછી, ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે પ્રગતિ થતાં, વિવિધ ચીજ-વસ્તુનું ઉત્પાદન થવાથી વસ્તુ અને સેવાના મૂલ્યના માપનનો પ્રશ્ન કઠિન બન્યો. પહેલાં મર્યાદિત વસ્તુ અને મર્યાદિત જરૂરિયાતો હતી ત્યાં સુધી વિનિમય દર યાદ રાખવો સરળ હતો. પરંતુ હવે અનેક વસ્તુ મેળવવાની હોવાથી મૂલ્યના માપનની મુશ્કેલી સર્જવા લાગી. સાટા પદ્ધતિમાં મૂલ્યનો કોઈ સર્વ સામાન્ય માપદંડ જોવા મળતો નથી. વસ્તુનું મૂલ્ય વસ્તુમાં વ્યક્ત કરાતું હોવાથી વિનિમય કરવા ઈચ્છતી બે વ્યક્તિની પરસ્પર ગરજને આધારે વસ્તુનું મૂલ્ય નક્કી થાય છે અને સંજોગો બદલાતાં વસ્તુના મૂલ્યમાં વારંવાર પરિવર્તન થાય છે. દા.ત. એક મણ ઘઉં = કેટલા એકમ કાપડ, એક મણ ઘઉં = કેટલા એકમ પગરખાં વગેરેનું મૂલ્ય નક્કી કરવાનો અને તેના આધારે વેપાર કરવાનું મુશ્કેલ છે. ઘઉંનું ઉત્પાદન કરનાર ખેડૂતને જુદી જુદી વસ્તુ અને સેવાના સંદર્ભમાં વિવિધ મૂલ્યો યાદ રાખવાનું મુશ્કેલ બન્યું. આ પદ્ધતિમાં જે વ્યક્તિની વસ્તુ મેળવવાની ગરજ વધુ હશે તેને નુકસાન થવાની વધુ શક્યતા છે. વિવિધ વસ્તુના વિનિમય દર જુદા હોવાથી તેની આવક જાણવાનું પણ મુશ્કેલ બને છે.

37) રિઝર્વ બેન્કના નાણાકીય કાર્યો સમજાવો.

A RBIના નાણાકીય કાર્યો : (વિભાગ-D March-2018)

(1) ચલણ બહાર પાડવાનું : ₹ 2 અને ₹ 2 થી વધુ મૂલ્યની ચલણી નોટો RBI દ્વારા બહાર પાડવામાં આવે છે. જ્યારે ચલણ સિક્કાઓ અને ₹ 1ની કાગદી નોટ ભારત સરકારના નાણાખાતા દ્વારા બહાર પાડવામાં આવે છે. ભારતમાં ચલણી સિક્કાઓ સરકારના નિયંત્રણ હેઠળ બનાવાય છે. પરંતુ સરકારના એજન્ટ તરીકે તેની વહીવટીની કામગીરી RBI બજાવે છે.

ભારતમાં RBIના કાયદાનુસાર ₹ 200 કરોડની અનામતો ફરજિયાત રાખવાની છે. જેમાં ₹ 115 કરોડનું સોનું અને ₹ 85 કરોડનું હૂંડિયામણની જામીનગીરી રાખવી ફરજિયાત છે. ત્યારબાદ ભારત સરકારની જામીનગીરી અનામત રાખી ગમે તેટલી નોટો રિઝર્વ બેન્ક છાપી શકે છે.

(2) સરકારની બેંક તરીકે : ભારતમાં RBI સરકારની બેંક તરીકે નીચેની કામગીરી બજાવે છે. (a) કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારોની બેંક, તેમજ નાણાકીય એજન્ટ અને નાણાકીય સલાહકાર તરીકેની કામગીરી બજાવે છે. (b) સરકારના એજન્ટ તરીકે સરકારના બોર્ડ સરકારના ખાતાઓ અને સિક્કાઓનો વહીવટ કરે છે. (c) સરકારને ટૂંકા અને લાંબાગાળાના ધિરાણ કરે છે. (d) સરકાર વતી વિદેશી હૂંડિયામણનું ખરીદ-વેચાણ કરે છે. ટૂંકમાં તે સરકારના એજન્ટ અને સલાહકાર તરીકેની બેવડી જવાબદારી બજાવે છે.

(3) બેંકોની બેંક અને બેંકના અંતિમ સહાયકનું કાર્ય : RBI લોકોનો બેંકિંગ વ્યવહારોમાં વિશ્વાસ ટકી રહે તે માટે બેંકોની બેંક તરીકેની મહત્વની કામગીરી બજાવે છે. તે શિડ્યુલ બેંકોની બેંક તથા નિયમનકાર છે. 1962થી શિડ્યુલ બેંકો પાસે RBI તેમને કુલ થાપણોના ઓછામાં ઓછા 3% થી 15% રોકડ અનામત રિઝર્વ બેંકમાં મૂકાવી શકે છે.

રિઝર્વ બેંક શિડ્યુલ બેંકોની નાણાકીય કટોકટી સમયે અંતિમ સહાયક તરીકે કામગીરી બજાવે છે.

(4) શાખ નિયમનની કામગીરી : રિઝર્વ બેંક શાખ નિયંત્રક તરીકેની મહત્વની કામગીરી બજાવે છે. આ કામગીરી તેના પરિમાણાત્મક અને ગુણાત્મક શાખ નિયંત્રણના સાધનો દ્વારા બજાવે છે. RBI વેપારી બેંકોની શાખ સર્જનની પ્રવૃત્તિનું તથા નાણાંના પુરવઠાનું નિયમન કરી, અર્થતંત્રમાં નાણાંની માંગ અને નાણાંના પુરવઠા વચ્ચે સમતુલા જાળવવાનું કાર્ય કરે છે.

(5) વિદેશી હૂંડિયામણની જાળવણી : જ્યારે વિદેશી હૂંડિયામણનો દર બજારના પરિબળો દ્વારા તેની માંગ અને પુરવઠાને આધાર નક્કી થતો હોય ત્યારે વિનિમય દરની સ્થિરતા જાળવવા બજારમાંથી હૂંડિયામણની ખરીદી કે વેચાણનું કાર્ય પણ કરે છે. તે ભારતીય રૂપિયાનું અન્ય દેશના ચલણો સાથેનું મૂલ્ય જાળવવાની કામગીરી પણ બજાવે છે. RBI આંતરરાષ્ટ્રીય ચલણોની અનામતોના કસ્ટોડિયન તરીકેનું કામ કરે છે. તે ભારતના વિદેશી હૂંડિયામણના જથ્થાની સાચવણીનું કામ કરે છે. આ માટે ભારતમાં આવતી વિદેશી મૂડી ભારત બહાર જતી વિદેશી મૂડી ઉપર દેખરેખ રાખે છે. વિનિમય અંકુશોનો વહીવટ કરવાની જવાબદારી પણ RBIની છે.

બેન્કરેટ વિશે ટૂંકનોંધ લખો.

For More Papers Visit VisionPapers.in
Paper Credit: Youth Education

(1) બેંક રેટ (Bank Rate) : વેપારી બેંકો જ્યારે નાણાંની અછત અનુભવે ત્યારે RBI પાસેથી લાંબા માટે નાણાં ઉધાર લે છે. આ નાણાં ઉપર RBI દ્વારા વેપારી બેંકો પાસેથી જે વ્યાજનો દર વસૂલ કરવામાં આવે છે તે બેંક રેટ છે. સામાન્ય રીતે રિઝર્વ બેંક આવું ધિરાણ વેપારી બેંકોની જે પ્રથમ કક્ષાની જામીનગીરીઓ છે તેના પુનઃવટાવ દ્વારા કરે છે. સામાન્ય રીતે RBI કુગાવો ડામવા બેંક રેટમાં વધારો કરવાની અને મંદી ડામવા બેંક રેટમાં ઘટાડો કરવાની નીતિ અમલમાં મૂકે છે.

કુગાવાને નિયંત્રિત કરવા બેંક રેટ વધારે છે, તેથી વેપારી બેંકોને રિઝર્વ બેંક પાસેથી મળતું ધિરાણ મોંઘું બને છે. આથી વેપારી બેંકો પણ પ્રજાને અપાતા ધિરાણના વ્યાજના દર વધારે છે. વ્યાજના દર વધતાં ધિરાણ મોંઘું થતાં, પ્રજાની ધિરાણ માટેની માંગ ઘટે છે. આથી નાણાંનો પુરવઠો ઘટે છે અને કુગાવો નિયંત્રિત બને છે. ધિરાણ મોંઘું થતાં સંઘરાખોરી અટકી ભાવ વધતા અટકે છે. બીજી રીતે પણ ધિરાણના વ્યાજના દર વધતાં, થાપણો પરના વ્યાજના દર પણ વધે છે, જે બચતોને પ્રોત્સાહિત કરે છે અને વપરાશમાં કાપ મુકાય છે. જે માંગને નિયંત્રિત કરી કુગાવાને અંકુશમાં લે છે.

આથી વિરુદ્ધ મંદી નિયંત્રિત કરવા બેંક રેટ ઘટાડે છે, આથી RBI પાસેથી બેંકોને ઓછા વ્યાજના દરે ધિરાણ મળતાં બેંકો પણ પ્રજાને અપાતા ધિરાણના વ્યાજના દર ઘટાડે છે. આથી પ્રજાને વપરાશ માટેની ધિરાણની માંગ વધે છે, જે ભાવોને ઘટતા અટકાવે છે.

નાણાંની માંગ કરતાં પુરવઠો વધુ હોય તો કુગાવો સર્જાય છે, જેને રોકવા બેંક રેટમાં વધારો કરતી મોંઘા નાણાંની નીતિ અમલમાં મૂકે છે. જ્યારે નાણાંનાં પુરવઠા કરતાં નાણાંની માંગ ઓછી હોય ત્યારે બેંક રેટમાં ઘટાડો કરતી સસ્તા નાણાંની નીતિ અમલમાં મૂકે છે.

ભારતમાં આયોજનના પ્રથમ ચાર દાયકામાં બેંક રેટના સાધનોનો ઉપયોગ વધુ થયો છે. દા.ત. 1953માં બેંક રેટ 3.5% હતો તે 1991માં 12% થયો હતો. પરંતુ 2004-05 સુધીમાં ઘટાડો કરી ત્યારબાદ છેલ્લા દાયકામાં બેંક રેટનો ઉપયોગ કરવાનું RBI એ ટાળ્યું છે. 2016માં પણ બેંક રેટ 7% જ છે. આ દાયકામાં નાણાંના પુરવઠાને નિયંત્રિત કરવા બેંક રેટને બદલે રેપોરેટ અને રિવર્સ રેપોરેટના સાધનોનો વધુ ઉપયોગ કર્યો છે. બેંક રેટ લાંબાગાળાનો રેટ છે. તેમાં ટૂંકાગાળામાં મોટા પરિવર્તનો આવતા નથી તેથી તેને આકરો રેટ પણ કહેવાય છે.

38) “ખામીયુક્ત શિક્ષણ પદ્ધતિ બેરોજગારી માટે જવાબદાર છે.” – વિધાન

સમજાવો.

ભારતમાં શિક્ષિત બેરોજગારીનું એક મહત્વનું કારણ ખામીયુક્ત શિક્ષણ પદ્ધતિ છે. દેશમાં બદલાતી જતી કાર્ય પદ્ધતિને અનુરૂપ શિક્ષિતો તૈયાર કરવામાં આપણી શિક્ષણ પદ્ધતિ નિષ્ફળ રહી છે. આપણી શિક્ષણ પદ્ધતિ ક્લાર્ક અને બીજી કક્ષાના અધિકારીઓ, સરકાર અને ખાનગીક્ષેત્ર માટે તૈયાર કરે છે. બીજી બાજુ આર્થિક વિકાસના દરને ઊંચો લઈ જવા ઉદ્યોગો, ખેતી તેમજ અન્ય ક્ષેત્રોમાં નવી ટેકનોલોજી અને યાંત્રીકરણ થઈ રહ્યું છે. આને અનુરૂપ કેળવણી અને ટેકનોલોજીકલ જ્ઞાન ધરાવતા શ્રમિકોનું સર્જન કરવામાં શિક્ષણ પદ્ધતિ નિષ્ફળ રહી છે. આપણા શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં વ્યાવસાયિક શિક્ષણનું પ્રમાણ ખૂબ જ ઓછું છે. છેલ્લા કેટલાક વર્ષોમાં શિક્ષણમાં વ્યાપારીકરણ દાખલ થતાં સેલ્ફ ફાઈનાન્સ શિક્ષણ સંસ્થાઓનું પ્રમાણ વધતાં ઉચ્ચ શિક્ષણ ખૂબ મોંઘુ બન્યું છે. ગરીબ કે સામાન્ય વર્ગ માટે શિક્ષણ મેળવવું અઘરું બન્યું છે. ટૂંકમાં, ભારતનું શિક્ષણ માનવીનું શારીરિક અને માનસિક ઘડતર કરવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યું છે. શિક્ષણ મેળવ્યા બાદ સ્વરોજગારી મેળવવાની ક્ષમતા તેનામાં આવતી નથી. પરિણામે બેરોજગારીનો ભોગ બને છે.

ભારતમાં યોગ્ય માનવ આયોજન નહીં થયું હોવાથી શિક્ષિતોની માંગ પ્રમાણે કૌશલ્ય ધરાવતા શિક્ષિતોનો પુરવઠો વધ્યો નથી તેથી શિક્ષિત બેરોજગારી સર્જાઈ છે. દેશમાં વર્તમાન આર્થિક વિકાસ માટે અપનાવેલ ટેકનોલોજીનું જ્ઞાન, તાલીમ કે કેળવણીવાળા શિક્ષિતો તૈયાર થતા નથી, પરિણામે શિક્ષિત બેરોજગારી વધી છે. આથી જ 2015ની નવી શિક્ષણ નીતિનો હેતુ ઉદ્યોગો સાથે જોડાણ સાધી શકાય તેવું ઉત્પાદકીય શિક્ષણ આપવાનો અનુરૂપ ક્ષેત્રમાં કેટલી રોજગારી આવનારા વર્ષોમાં ઊભી થવાની શક્યતા છે તે તપાસી તેને અનુરૂપ અભ્યાસક્રમો તૈયાર કરવાનો છે.

39) વસ્તી નિયંત્રણના ઉપાયો સમજાવો.

1. પ્રસ્તાવના : ભારતમાં આયોજનના પ્રથમ બે દાયકામાં વસ્તીના પ્રશ્નના ઉકેલ માટે ઐચ્છિક કુટુંબ નિયોજન અપનાવવા પ્રોત્સાહનો આપતી નીતિ જ અપનાવી હતી. પરંતુ તેમાં સફળતા ન મળતાં, અને વસ્તી વિસ્ફોટજનક બનતાં, 1976માં વસ્તીનીતિને રાષ્ટ્રીય નીતિના અંગભૂત ભાગ તરીકે ગણાવી છે. આ સંદર્ભમાં વિશ્વમાં સૌ પ્રથમ વખત વસ્તી નિયંત્રણ માટેનો પ્રયત્ન કરતી 2000ની રાષ્ટ્રીય વસ્તીનીતિ નક્કી કરાઈ છે અને તેમાં ચોક્કસ લક્ષ્યાંકો આપવામાં આવ્યા છે. જે નીચે મુજબના છે. (i) 2045 સુધીમાં શૂન્ય વસ્તી વૃદ્ધિ દર પ્રાપ્ત કરવો. (ii) બાળ મૃત્યુ દર પ્રતિ 1000 જીવિત બાળકોએ ઘટાડીને 30 સુધી લાવવો. (iii) માતા મૃત્યુ દર, જીવિત એક લાખ બાળકોએ 100 થી નીચે લઈ જવો. (iv) 2010 સુધીમાં જન્મ દર પ્રતિ હજાર વસ્તીને 21 સુધી લઈ જવો. (v) પ્રજનન દર ઘટાડીને 2 કરવો. આ નીતિની સફળતા માટે વસ્તી નિયંત્રણના નીચેના ઉપાયો હાથ ધરવાની જરૂર છે.

2. વસ્તી નિયંત્રણના ઉપાયો (પગલાં) :

(1) લોક શિક્ષણ અને જાગૃતિ : જન્મદર નીચો લાવવા નાના કદના કુટુંબનું લોકો મહત્વ સ્વીકારે તે માટે લોક શિક્ષણ અને લોક જાગૃતિ અનિવાર્ય છે. ખાસ કરીને જન્મદરને અસર કરતાં સ્ત્રી-શિક્ષણ અંગે સમાજમાં વધુ જાગૃતતા આવે તેવો પ્રયાસ કરવો જરૂરી છે. આ માટે સંદેશાવ્યવહારના વિવિધ માધ્યમોનો ઉપયોગ કરવાની ખાસ જરૂર છે. કુટુંબ નિયોજનના મહાકાર્યમાં સામેલ કરવા રેડિયો, ટી.વી., સિનેમાગૃહ વગેરેને આ રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં જોડાવા એલાન કરવું જોઈએ. ખાસ તો ટી.વી., વર્તમાનપત્રો, જાહેરાતના મોટા બેનર્સ વગેરે દ્વારા નાના કુટુંબની અસરકારક જાહેરાત કરી લોક જાગૃતિ લાવી શકાય. શાળા-કોલેજોમાં વસ્તી શિક્ષણનાં વિવિધ કાર્યક્રમો ગોઠવવા, જેવા કે નિષ્ણાત વ્યક્તિઓના વ્યાખ્યાનો ગોઠવવા, નાટક, મૂક અભિનય, ગીતો, શેરી નાટકો વગેરે દ્વારા સમાજમાં જાગૃતિ લાવવી જોઈએ. એક અર્થશાસ્ત્રીએ સાચું જ કહ્યું છે કે “શિક્ષણ એ સંતતિ નિયમનનું શ્રેષ્ઠ સાધન છે.” ભારતમાં 2000ની વસ્તીનીતિમાં આ સંદર્ભમાં નીચે મુજબના પગલાં લેવાનું જાહેર કર્યું છે. (1) મહિલા વિકાસ પર ભાર મૂકવો. (2) 14 વર્ષ સુધીના બાળકો માટે પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત અને મફત બનાવવું.

(2) કુટુંબ નિયોજનના કાર્યક્રમની અસરકારકતા : કુટુંબ નિયોજનના કાર્યક્રમને વધુ અસરકારક બનાવવા લોક શિક્ષણ અને લોક જાગૃતિ સાથે, કુટુંબ નિયોજનના સાધનો સરળતાથી અને સસ્તી કિંમતે લોકોને ઉપલબ્ધ થવા જોઈએ. કુટુંબ નિયોજન અપનાવવા ઈચ્છનાર દંપતિ સરળતાથી તેનો અમલ કરી શકે તેવા સાદા કુટુંબ નિયોજનના સાધનો પૂરા પાડવા જોઈએ. અત્યાર સુધી કુટુંબ નિયોજન માટે વંધીકરણનાં કાર્યક્રમને વધુ મહત્વ અપાતું હતું. પરંતુ 2000 ની વસ્તી નીતિથી તેનું મહત્વ ઘટાડી, અનિશ્ચિત ગર્ભ અટકાવવા અન્ય સલામત પદ્ધતિઓ જેવી કે ઓરલ ટેબલેટ્સ, નિરોધ વગેરે ઉપર ભાર મૂકવાનું નક્કી થયું છે.

(3) મહિલાઓની લગ્ન વય અને દરજ્જામાં વધારો : સ્ત્રીઓ માટેની લગ્નની વય મર્યાદા વધારી, માતૃત્વ ધારણ કરવાનો સમયગાળો ઘટાડાયો છે. હાલમાં જે સ્ત્રી માટેની લગ્નની વયમર્યાદા 18 વર્ષની છે તેમાં 2000ની વસ્તીનીતિ મુજબ શક્ય હોય તો તે 20 વર્ષ થાય તેવા પ્રોત્સાહનો આપવાનું નક્કી થયું છે. જે સ્ત્રી 21 વર્ષ પછી લગ્ન કરે અને બે બાળકો પછી સંતતિ નિયમનનો અમલ કરે તેને વિશિષ્ટ પ્રોત્સાહનો આપવા જોઈએ.

સમાજમાં સ્ત્રીઓનું મહત્વ સ્વીકારી તેને પુરુષ સમોવડી ગણી, શિક્ષણ અને રોજગારીમાં સમાન તક આપવામાં આવે તો, કુટુંબનું કદ મર્યાદિત રાખી શકાય. કારણ કે શિક્ષિત અને રોજગારી કરતી સ્ત્રી, પોતાનું કેરિયર બનાવવા હંમેશાં નાના કુટુંબની પસંદગી કરે છે.

(4) પ્રોત્સાહનો અને બિનપ્રોત્સાહનો : ભારત જેવા લોકશાહી દેશમાં કુટુંબ નિયોજનના કાર્યક્રમને સરકાર તરફથી અપાતા પ્રોત્સાહનો અને બિનપ્રોત્સાહનો મહત્વનો ભાગ ભજવી શકે છે. ભારત સરકારે આ દિશામાં વિવિધ પગલાં લીધાં છે. જેમ કે વંધીકરણનું ઓપરેશન કરાવનાર દંપતીને સરકાર તરફથી આર્થિક વળતર અપાય છે, 'એક યુગલ એક બાળક'ના કાર્યક્રમને લોકપ્રિય બનાવવા જો પુરુષ 25 વર્ષની અને સ્ત્રી 21 વર્ષની ઉંમર પછી પરણે અને બેથી વધુ બાળકો ન થવા દેવાની ખાતરી આપે તો તેમને નોકરી અને રહેઠાણમાં પ્રાયોરીટી આપવી જોઈએ. સ્ત્રી-શિક્ષણને પ્રોત્સાહિત કરવા વધુ અનુદાન આપવું જોઈએ.

વધતી વસ્તીને અટકાવવા ચીનનો દાખલો ધ્યાનમાં લઈ બિનપ્રોત્સાહનો દાખલ કરવા જોઈએ. દા.ત. ચીને એક તબક્કે બે બાળકોવાળાં દંપતીઓના મહત્વના તમામ લાભો ખેંચી લીધા હતા. જો કે થોડા સમય પછી તેમાં છૂટછાટો આપી હતી. જો ભારતમાં આ પ્રમાણનો કાયદો ઘડવામાં આવે તો ભારતમાં પણ વસ્તી વૃદ્ધિનો દર નિયંત્રિત રાખી શકાય. જો કે ચીન સામ્યવાદી દેશ છે. જ્યારે ભારત લોકશાહી દેશ છે. અને આવા બિન-પ્રોત્સાહનો ચુંટણીલક્ષી રાજકારણ પર વધુ અસર કરે તેમ હોવાથી વાસ્તવમાં કઠિન છે. આમ છતાં સરકાર દ્વારા અપાતી સગવડો કે સહાયમાં કુટુંબ નિયોજન અપનાવનાર અને નહીં અપનાવનાર વચ્ચે ભેદભાવયુક્ત નીતિ રાખી શકાય.

(5) તબીબી સેવાઓનો વ્યાપ અને અસરકારકતામાં વધારો : ભારતમાં આયોજન દરમિયાન મૃત્યુદર અને બાળ મૃત્યુદર ઘટ્યો છે. છતાં હજુ વિકસિત દેશોની સરખામણીમાં ઊંચો છે. તેથી તે ઘટાડવા નીચેના પગલાં લેવા જોઈએ. (i) વિજ્ઞાનની મદદથી પ્રજનન તથા બાળ- આરોગ્યને લગતી સવલતો વધારવી જોઈએ. 80% પ્રસૂતિ નિયમિત દવાખાના કે આરોગ્ય વિષયક સંસ્થાઓમાં તાલીમ પામેલા સ્ટાફ દ્વારા થાય તે જોવું, જેથી પ્રસૂતિ દરમિયાન માતાઓના મરણનું પ્રમાણ ઘટાડી શકાય. (ii) રસીકરણની પ્રક્રિયાને સાર્વત્રિક અને અસરકારક બનાવવી. એટલે કે વિવિધ પ્રકારની રસીઓ દ્વારા બાળકોને રોગ સામે રક્ષણ આપી, બાળ મૃત્યુદર ઘટાડવો. (iii) ચેપી તથા જાતીય રોગો અંગે લોકોમાં વધુ જાગૃતતા લાવવી જોઈએ. (iv) એઈડ્સ જેવી બાબતો અંગે જાણકારી વધારવી. (v) યોગ્ય શિક્ષણ ધરાવનાર વ્યક્તિને પાયાની આરોગ્ય વિષયક પ્રેક્ટિસ કરવાની તાલીમ આપી 'લાઈસન્સ મેડિકલ પ્રેક્ટિશનર (LMPs)' તૈયાર કરવા જોઈએ.

40) કૃષિક્ષેત્રને અર્થતંત્રની કરોડરજજુ કહેવામાં આવે છે – વિધાન સમજાવો.

ભારત કૃષિ ઉત્પાદન, રોજગારી, નિકાસ કમાણી, આવક, ઔદ્યોગિક વિકાસ વગેરે બાબતોમાં કૃષિ ક્ષેત્ર ઉપર નભતું હોવાથી ખેતીપ્રધાન દેશ તરીકે ઓળખાય છે. આજે પણ દેશની લગભગ 68.8% વસ્તી ગ્રામીણ ક્ષેત્રે વસે છે. જે પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે કૃષિ ક્ષેત્ર સાથે સંકળાયેલી છે. આયોજન દરમિયાન અન્ય ક્ષેત્રોનો વિકાસ થતાં, કૃષિક્ષેત્રનો ટકાવારી હિસ્સો ઘટ્યો હોવા છતાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે તેનું સ્થાન ટકી રહ્યું છે. આજે પણ એક અંદાજે કૃષિક્ષેત્રનો રાષ્ટ્રીય આવકમાં હિસ્સો લગભગ 13.9% અને રોજગારીમાં હિસ્સો લગભગ 49% અને નિકાસ કમાણીમાં 14.2% તો છે જ. ટૂંકમાં આજે પણ દેશની 49% વસ્તીને આ ક્ષેત્ર જ રોજગારી પૂરી પાડે છે તેથી ભારતને ખેતીપ્રધાન દેશ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. કૃષિ ક્ષેત્ર નિષ્ફળ જાય તો ઉદ્યોગ અને સેવાક્ષેત્ર પર વિપરિત અસર થાય છે. કૃષિ ક્ષેત્ર સફળ નીવડે તો દેશની પ્રગતિ થાય છે. તેથી કૃષિક્ષેત્ર એ દેશની કરોડરજજુ સમાન છે.

41) તફાવત આપો : આંતરિક વેપાર અને આંતર રાષ્ટ્રીય વેપાર

આંતરિક વેપાર	વિદેશવેપાર
(1) દેશનાં બે પ્રદેશો વચ્ચે થતા વેપારને આંતરિક વેપાર કહે છે.	(1) વિશ્વમાં બે દેશો વચ્ચે થતા વેપારને વિદેશવેપાર કહે છે.
(2) આંતરિક વેપારમાં ચલણનાં પ્રશ્નો ઊભા થતા નથી.	(2) વિદેશવેપારમાં ચલણનાં પ્રશ્નો ઉદ્ભવે છે.
(3) આંતરિક વેપાર સરળ છે.	(3) વિદેશવેપાર કઠિન છે. વાહનવ્યવહાર ખર્ચ વધુ છે.
(4) આંતરિક વેપારમાં સરકારના કાયદા સરળ હોય છે. અહિં વાહન વ્યવહાર ખર્ચ ઓછો છે.	(4) વિદેશવેપારમાં સરકારનાં કાયદા જટિલ હોય છે.

વિદેશ વેપાર માટેનાં કારણો જણાવો.

- (1) **દેશના ઉપલબ્ધ ઉત્પાદનના સાધનોમાં તફાવત :** વિશ્વના જુદા જુદા દેશોમાં ઉપલબ્ધ ઉત્પાદનના સાધન પુરવઠાની સ્થિતિ જુદી જુદી છે. બીજી બાજુ માનવીની જરૂરિયાતો અમર્યાદિત અને વૈવિધ્યયુક્ત છે. બધી જ જાતના ઉત્પાદન માટે જરૂરી તમામ પ્રકારના સંસાધનો પણ દરેક દેશ પાસે ઉપલબ્ધ હોતા નથી. આ સંજોગોમાં વિશ્વના દેશો સંસાધનો, કેટલાક સાધનો, ટેકનોલોજી વગેરેનો વેપાર કરી પોતાની જરૂરિયાતો સંતોષે છે. પરિણામે વિદેશવેપાર ઉદ્ભવે છે. દા.ત. ભારતમાં વર્તમાન ઔદ્યોગિક વિકાસની જરૂરિયાત પૂર્ણ કરવા ખનીજતેલનું દેશનું ઉત્પાદન અપૂરતું છે. તેથી જ ખનીજતેલનાં ઉત્પાદક દેશોમાંથી તેની આયાત કરવી પડે છે.
- (2) **ઉત્પાદન ખર્ચ :** વિશ્વના જુદા જુદા દેશોમાં સાધનો અને સંસાધનોની ઉપલબ્ધીનું પ્રમાણ જુદુ જુદુ હોવાથી વસ્તુના ઉત્પાદન ખર્ચમાં તફાવત ઉદ્ભવે છે. કેટલીક વસ્તુ કે સેવામાં સાધનોની છત કે અછતને લીધે ઉત્પાદન ખર્ચમાં અને પરિણામે વસ્તુની કિંમતમાં તફાવત ઉદ્ભવે છે. દા.ત. અમેરિકા જેવા દેશમાં મૂડીની વિપુલતા છે, તો ભારત જેવા દેશમાં શ્રમની વિપુલતા છે. આથી અમેરિકામાં મૂડીપ્રધાન વસ્તુનું ઉત્પાદન ખર્ચ ઓછું આવે છે અને ભારતમાં શ્રમપ્રધાન વસ્તુનું ઉત્પાદન ખર્ચ ઓછું આવે છે. આ સંજોગોમાં અમેરિકાને ભારતમાંથી શ્રમપ્રધાન વસ્તુની આયાત અને ભારતને અમેરિકાથી મૂડીપ્રધાન વસ્તુની આયાત કરવી નફાકારક બને છે. જે બંને દેશ વચ્ચે વિદેશવેપાર જન્માવે છે.

42) નાના પાયાના ઉદ્યોગોનું મહત્વ લખો.

(1) **રોજગારી સર્જન :** ભારતમાં વધતી જતી વસ્તી અને મંદ આર્થિક વિકાસને લીધે બેરોજગારીની સમસ્યા તીવ્ર બની રહી છે. આ સમસ્યા હળવી બનાવવા નાના પાયાના ઉદ્યોગો મહત્વનો ફાળો આપી શકે છે. કારણ કે આ ઉદ્યોગો શ્રમપ્રધાન ઉત્પાદન પદ્ધતિ વાપરે છે અને મોટાપાયાના ઉદ્યોગોની સરખામણીમાં ઓછા મૂડીરોકાણે વધુ રોજગારીની તકોનું સર્જન કરે છે. ભારતમાં આ ઉદ્યોગો દ્વારા સતત વધતા દરે રોજગારીની તકોનું સર્જન થયું છે. દા.ત. 1994-95 માં નાના પાયાના ઉદ્યોગોએ 191.40 લાખ રોજગારીનું સર્જન કર્યું હતું. જે 2001-02 માં 249.33 લાખ થયું છે. અને એકવીસમી સદીમાં તો હરણફાળ ભરી છે અને 2011-12 માં 1012.59 લાખ રોજગારી સર્જન કર્યું છે. એટલે કે 10 વર્ષમાં લગભગ પાંચ ગણી, નાના પાયાના ઉદ્યોગોની રોજગારી સર્જનની ક્ષમતા વધી છે.

(2) **ઉત્પાદન વૃદ્ધિ :** સામાન્ય રીતે મોટા પાયાના ઉદ્યોગો યંત્રોનું ઉત્પાદન કરે છે. જ્યારે નાના પાયાના ઉદ્યોગો લોકોની જરૂરિયાતવાળી વસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરે છે. નાના પાયાના ઉદ્યોગોમાં ઓછી મૂડીએ વધુ ઉત્પાદન થઈ શકે છે તથા આ ઉદ્યોગોનો પૂર્ણાંકાર સમય ખૂબ જ ઓછો હોવાથી તાત્કાલિક ઉત્પાદન વૃદ્ધિ કરવી શક્ય બને છે. આથી જ મોટા ઉદ્યોગો કરતાં નાના ઉદ્યોગોનો વિકાસદર વધુ જોવા મળે છે. દા.ત. ભારતમાં 2001-02 માં 2,82,270 કરોડ રૂપિયાની વસ્તુનું ઉત્પાદન નાના પાયાના ઉદ્યોગો દ્વારા થયું હતું, જે 10 વર્ષમાં વધીને 2011-12 માં 18,34,332 કરોડ રૂપિયાનું થયું છે. એટલે કે લગભગ સાત ગણું વધ્યું છે. ભારતમાં મૂડીની અછત હોવાથી, નાના પાયાના ઉદ્યોગોમાં, ઓછા મૂડીરોકાણ દ્વારા, વધુ ઉત્પાદન કરી આર્થિક વિકાસ દર ઊંચો લઈ જવો જરૂરી છે.

(3) **ઉત્પાદન એકમોમાં વૃદ્ધિ :** નાના પાયાના ઉદ્યોગોમાં સ્થાનિયકરણના પરિબળો ઓછા અગત્યના હોવાથી તથા ઓછા મૂડીરોકાણે, ટૂંકાગાળામાં શરૂ કરી શકાતા હોવાથી તથા પ્રજાની જરૂરિયાતની વસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરતા હોવાથી પ્રજાને તથા સરકારને તેના વિકાસમાં વધુ રસ હોય છે. દા.ત. ભારતમાં 1994-95 માં 79.60 લાખ નાના એકમો હતા. જે વધીને 2001-02 માં 105.21 લાખ થયા છે, અને 2011-12 માં તો આ આંક 447.73 લાખ થયો છે. એટલે કે આ દશકામાં તેની સંખ્યા લગભગ ચાર ગણી વધી છે. આજ દર્શાવે છે કે એકવીસમી સદીમાં ભારત વિશ્વની આર્થિક મહાસત્તા તરીકે ઉભરી રહ્યું છે. તેમાં નાના પાયાના એકમોનું કેટલું પ્રદાન છે તેનું મહત્વ સમજી શકાય છે. આ ઉદ્યોગોના એકમોની વધતી સંખ્યા જ ભારતના ઉદ્યોગીકરણની દિશામાં પ્રયાણ કરવાનો પુરાવો છે.

(4) **નિકાસો :** ભારતની કુલ નિકાસ કમાણીમાં નાના પાયાના ઉદ્યોગોનો ફાળો નોંધપાત્ર છે. દા.ત. 1994-95 માં 29,068 કરોડ રૂપિયાની નાના પાયાના ઉદ્યોગોની નિકાસ કમાણી હતી જે વધીને 2006-07 માં 1,77,600 કરોડ રૂપિયાની થઈ છે. નાના ઉદ્યોગોની નિકાસ કમાણીનો વધારો એ આ એકમોની વસ્તુની વિશ્વમાં વધી રહેલી માંગનો પુરાવો છે. આ એકમોની સ્થાપનામાં વિદેશી હૂંડિયામણની વપરાશ ન થતી હોવાથી, મોટા ભાગની નિકાસ કમાણી દેશ માટે જરૂરી વસ્તુઓ અને સેવાની આયાતમાં ઉપયોગી નીવડે છે. આધુનિક નાના એકમોની વસ્તુની એશિયન દેશોમાં નિકાસ વૃદ્ધિની પડેલી તકોનો લાભ લેવા તેનો વિકાસ અનિવાર્ય છે.

(5) **શ્રમપ્રધાન ઉત્પાદન પદ્ધતિ :** ઉત્પાદન પદ્ધતિ બે પ્રકારની હોય છે. મૂડીપ્રધાન ઉત્પાદન પદ્ધતિ અને શ્રમપ્રધાન ઉત્પાદન પદ્ધતિ. મૂડીપ્રધાન ઉત્પાદન પદ્ધતિમાં મૂડીનો વધુ અને શ્રમનો ઓછો ઉપયોગ કરાય છે. જ્યારે શ્રમપ્રધાન ઉત્પાદન પદ્ધતિમાં શ્રમનો

વધુ અને મૂડીનો ઓછો ઉપયોગ કરાય છે. આ સંજોગોમાં ભારત જેવા દેશમાં જ્યાં મૂડીની અછત અને શ્રમની છત છે ત્યાં શ્રમપ્રધાન ઉત્પાદન પદ્ધતિ દ્વારા ઉત્પાદન પ્રક્રિયા કરતા નાના પાયાના એકમો જ વધુ ઉત્પાદનમાં ઉપયોગી બની શકે છે. તે મુખ્યત્વે રોજગારી પ્રધાન હોવાથી વધુ આશીર્વાદરૂપ બને તેમ છે.

(6) વિદેશ હૂંડિયામણની બચત : ભારતની વેપાર તુલામાં સમતુલા લાવવામાં નાના પાયાના ઉદ્યોગો ખૂબ ઉપયોગી નીવડે તેમ છે. આ ઉદ્યોગો એક બાજુ નિકાસો વધારી, કિંમતી હૂંડિયામણ કમાવી આપે છે. બીજી બાજુ તેની સ્થાપનામાં હૂંડિયામણ વપરાતું નથી. આથી હૂંડિયામણની બચત થાય છે.

બીજી રીતે પણ નાના પાયાના એકમો દ્વારા દેશમાં જરૂરી વસ્તુનું પૂરતા પ્રમાણમાં ઉત્પાદન થતાં, દેશની તે વસ્તુઓની આયાતોમાં ઘટાડો થવાથી હૂંડિયામણની બચત થાય છે. આવું કિંમતી હૂંડિયામણ વિકાસ માટે અનિવાર્ય આયાતો માટે ફાજલ કરી, આર્થિક વિકાસ ઝડપી બનાવી શકાય છે.

(7) સમયનો ટૂંકો ગાળો : નાના પાયાના ઉદ્યોગોનો પૂર્ણાંકાર સમય ખૂબ નાનો હોય છે. ખૂબ ટૂંકાગાળામાં તે શરૂ કરી શકાય છે. એટલે કે રોકાણ અને ઉત્પાદન વચ્ચેનો સમયગાળો ખૂબ જ નાનો હોવાથી દેશમાં જે વસ્તુની અછત હોય તેનું ટૂંકાગાળામાં ઉત્પાદન વધારી, અછતની સમસ્યા ઝડપથી ઉકેલી શકાય છે.

(8) સમતોલ પ્રાદેશિક વિકાસ : દેશની રાષ્ટ્રીય એકતા અને અખંડિતતા જાળવી રાખવા સમતોલ પ્રાદેશિક વિકાસ જરૂરી છે. મોટા ઉદ્યોગોની સ્થાપનામાં સ્થાનિયકરણના પરિબળો મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. જ્યારે નાના ઉદ્યોગોમાં સ્થાનિયકરણના પરિબળોનું મહત્વ ઘણું ઓછું હોય છે, ઓછા મૂડીરોકાણે શરૂ થઈ શકે છે. તે પછાત વિસ્તારોમાં પણ સ્થાપી શકાય છે. આના દ્વારા વિકસિત અને અલ્પવિકસિત પ્રદેશો જેવી પ્રાદેશિક અસમાનતા સરળતાથી ઘટાડી શકાય છે.

(9) વિકેન્દ્રીકરણ : મોટા પાયાના ઉદ્યોગોમાં ખૂબ વધુ પ્રમાણમાં મૂડીની આવશ્યકતા હોય છે, જોખમનું પ્રમાણ પણ વધુ હોય છે. આથી તેની માલિકી સમાજના મર્યાદિત ધનવાન વર્ગના હાથમાં રહે છે. આ ઉદ્યોગોમાં મૂડી અને સંપત્તિનું કેન્દ્રીકરણ થાય છે. દેશની આર્થિક સત્તા અમુક મર્યાદિત ગ્રુપના હાથમાં કેન્દ્રિત થાય છે. જે આવક અને સંપત્તિની અસમાનતા વધારે છે. જ્યારે નાના પાયાના ઉદ્યોગો ઓછી મૂડીએ શરૂ કરી શકાતા હોવાથી, વસ્તુના ઉત્પાદનમાં અનેક ઉત્પાદકો જોડાય છે. પરિણામે આર્થિક સત્તાનું વિકેન્દ્રીકરણ થાય છે તથા મૂડી અને સંપત્તિની અસમાનતા ઘટે છે. નાના પાયાના એકમો દ્વારા દેશમાં કેટલાય સમયથી વણવપરાયેલા સાધનો જેવા કે કુદરતી સંપત્તિ, કાચો માલ, માનવ સંપત્તિ વગેરેનો મહત્તમ ઉપયોગ કરી શકાશે. દેશના કુલ ઉત્પાદનના વધારા સાથે રોજગારીમાં પણ વધારો થતાં આવકમાં વધારો થશે. જેથી દેશમાં થતા ઉત્પાદનના લાભ સરખા પ્રમાણમાં વહેંચાતા સાચા અર્થમાં આવકની અસમાનતા ઘટી અર્થતંત્રમાં વિકેન્દ્રીકરણ થશે.

(10) ઊંચો વિકાસ દર : મોટા પાયાના ઉદ્યોગોમાં ખૂબ વધુ પ્રમાણમાં મૂડીની જરૂર પડે છે. તથા તેમાં જોખમનું પ્રમાણ વધુ હોવાથી, નફાની આવશ્યકતા વધુ રહે છે. મોટા ઉદ્યોગોને બજારના પરિબળો વધુ અસર કરે છે. તેમાં બજારના પરિબળો પ્રમાણે તાત્કાલિક વધઘટ કરવી મુશ્કેલ છે. આથી આવા ઉદ્યોગો દ્વારા થયેલા આર્થિક વિકાસમાં અસ્થિરતાનું પ્રમાણ વધારે રહે છે.

જ્યારે નાના એકમો ઓછી મૂડીએ શરૂ થતા હોવાથી, ઉત્પાદકોની સંખ્યા વધુ હોય છે. આથી દેશનું કુલ ઉત્પાદન અને આવક વધે છે. આ ઉપરાંત આ ઉદ્યોગો સ્થાપવાનો સમયગાળો ઓછો હોવાથી, બજારના પરિબળોના ફેરફાર મુજબ તેના ઉત્પાદન અને સ્વરૂપમાં ઝડપી ફેરફાર શક્ય છે. ટૂંકમાં મોટા ઉદ્યોગોની સરખામણીમાં નાના પાયાના એકમો દ્વારા થયેલ વિકાસદરમાં સ્થિરતાનું પ્રમાણ વધુ હોવાથી તેનો વિકાસ ખૂબ જ જરૂરી છે.

(11) અન્ય : (અ) આ ઉદ્યોગો મોટા ઉદ્યોગોને પૂરક હોવાથી તેમનો બજારનો પ્રશ્ન ઉકેલી જાય છે. (બ) આવા ઉદ્યોગો ગ્રામીણ ક્ષેત્રે સ્થાપી, વાહનવ્યવહાર અને શહેરીકરણથી ઉદ્ભવતા પ્રશ્નો ઉકેલી શકાય છે. (ક) આ ઉદ્યોગો ઓછી મૂડીએ, ટૂંકાગાળામાં, વસ્તુનું ઉત્પાદન કરી શકતા હોવાથી અછતને લીધે ઉદ્ભવતી કુગાવાની સમસ્યા ઉકેલવામાં સહાયક છે. (ડ) આ ઉદ્યોગો વિકેન્દ્રિત હોવાથી સરકારનું સામાજિક ખર્ચ ઘટે છે.

For More Papers Visit VisionPapers.in
Paper Credit: Youth Education

43) સ્થળાંતરની નકારાત્મક અસરો જણાવો.

1. પ્રસ્તાવના : ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાંથી શહેરીક્ષેત્રે શિક્ષિત કે વ્યાવસાયિક વર્ગનું સ્થળાંતર હકારાત્મક અસરો જન્માવે છે. પરંતુ ગામડામાંથી ઓછી આવક અને સંપત્તિને લીધે, અભણ અને ગરીબ કુટુંબના લોકોને રોજગારી માટે શહેરોમાં સ્થળાંતર કરવાની જે ફરજ પડે છે, તેની નકારાત્મક અસરો મોટા પ્રમાણમાં ઉદ્ભવે છે. ગામડામાંથી શહેરોમાં સ્થળાંતર કરીને આવેલા આવા અભણ, અકુશળ કે અલ્પકુશળ, ગરીબ લોકોમાં કોઈ વિશિષ્ટ આવડત નહીં હોવાથી અને શહેરોમાં પણ રોજગારીની તકો ઓછી હોવાથી, તેમણે શ્રમપ્રધાન વ્યવસાયોમાં જોડાવું પડે છે. જ્યાં તેમની નોકરી મેળવવાની ગરજને ધ્યાનમાં લઈ ઓછું વેતન ચુકવાય છે અને સુપડપટ્ટીમાં વસવાટ કરવો પડે છે. દા.ત. ગુજરાતમાં અમદાવાદ અને અન્ય શહેરોમાં બાંધકામના વ્યવસાય માટે શ્રમિકો પંચમહાલમાંથી કે ઉત્તરપ્રદેશ અને બિહારમાંથી સ્થળાંતર થઈને આવેલા છે. આવા અપાકર્ષણ સ્થળાંતરની નીચે મુજબ નકારાત્મક અસરો જોવા મળે છે.

2. સ્થળાંતરની નકારાત્મક અસરો :

(1) અનિયંત્રિત શહેરીકરણ : જ્યારે અલ્પશિક્ષિત, અકુશળ કે અલ્પકુશળતા ધરાવતા ગામડાના ગરીબ લોકો શહેરોમાં સ્થળાંતર કરે છે ત્યારે તેમની નીચી આવડતને લીધે શહેરના દૂરના વિસ્તારોમાં વસવાટ કરવો પડે છે, ત્યારે અનિયંત્રિત શહેરીકરણની સમસ્યા

સર્જ્ય છે. ફરજિયાત સ્થળાંતર કરી આવેલા લોકોની આવક એટલી ઓછી અને અનિશ્ચિત હોય છે કે તેમણે ઝૂંપડપટ્ટીમાં વસવાટ કરવો પડે છે. રોડ-રસ્તાની આજુબાજુ પણ ઝૂંપડપટ્ટી ઊભી કરે છે, જે શહેરની ટ્રાફિક વ્યવસ્થાને પણ મુશ્કેલ બનાવે છે. આવા વિસ્તારોમાં સ્વચ્છતા અને સફાઈના અનેક પ્રશ્નો ઊભા થતા હોવાથી, અવાર-નવાર રોગચાળાનો ભોગ બને છે. તેમના જીવનની ગુણવત્તા પણ નીચી રહે છે.

(2) માળખાકીય સુવિધાઓનું અપૂરતું પ્રમાણ : ગામડા અને અન્ય રાજ્યોમાંથી આવા રોજગારીની શોધમાં આવેલા ગરીબ લોકોને રહેઠાણ અને અન્ય માળખાકીય સુવિધાઓ પૂરી પાડવાનું શહેરી વહીવટીતંત્ર માટે મુશ્કેલ બને છે. પરિણામે જાહેર માલિકીની જગ્યાઓ ઉપર ગેરકાયદેસર રીતે આવી ઝૂંપડપટ્ટીઓ અસ્તિત્વમાં આવે છે. જ્યાં પાણી, ડ્રેનેજ, વીજળી, રસ્તા, વાહનવ્યવહાર, સંદેશાવ્યવહાર, શૌચાલયો, શિક્ષણ, આરોગ્ય વગેરેની માળખાકીય સુવિધાઓ નિયમિત અને પૂરતા પ્રમાણમાં પૂરી પાડી શકાતી નથી. પરિણામ સ્વરૂપે આવો ગરીબ વર્ગ ગંભીર પ્રકારની બીમારીઓનો ભોગ બને છે.

(3) પ્રદૂષણની સમસ્યા : શહેરોમાં સ્થળાંતરને કારણે અસ્તિત્વમાં આવેલ ઝૂંપડપટ્ટી અને ગંદા વસવાટોએ પ્રદૂષણનું સર્જન કરી, પર્યાવરણીય અનેક પ્રશ્નો ઊભા કર્યા છે. આવી ઝૂંપડપટ્ટીમાં રહેતા લોકો પાસે શૌચાલય કે સ્નાનાગરની સગવડો નહીં હોવાથી, તથા ગંદા પાણીના નિકાલ માટેની ગટરની વ્યવસ્થા નહીં હોવાથી, પાણીજન્ય ઘણા રોગોનો અવાર-નવાર ભોગ બને છે. કચરાના નિકાલની વ્યવસ્થા નહીં હોવાથી, કચરાના ભેગા થતા ઢગલા હવાનું પ્રદૂષણ સર્જે છે. આના જવલંત ઉદાહરણ અમદાવાદ, અંકલેશ્વર, સુરત, બોમ્બે, કલકત્તા જેવા શહેરોમાં જોવા મળે છે.

આવી ઝૂંપડપટ્ટીમાં રહેતા લોકોએ દૂરના સ્થળે રોજગારી માટે જવાનું હોય છે, પરંતુ આ વિસ્તારમાં જાહેર વાહનવ્યવહારની અપૂરતી સગવડો હોવાથી, હવાનું પ્રદૂષણ કરતા ખાનગી વાહનવ્યવહારનો આશ્રય લેવો પડે છે. જે હવાને પ્રદૂષિત કરે છે એટલું જ નહીં ઘોંઘાટ દ્વારા અવાજના પ્રદૂષણનું પણ સર્જન કરે છે.

(4) સામાજિક દૂષણો : સ્થળાંતરની આ પ્રક્રિયા ઘણી વખત સામાજિક દૂષણોમાં પણ વધારો લાવે છે. ગામડામાંથી શહેરોમાં સ્થળાંતર કરીને આવેલા લોકોને પોતાની અપેક્ષા પ્રમાણેની નિયમિત સ્વરૂપે આવક અને રોજગારી પ્રાપ્ત થતા નથી. બીજી બાજુ દેખાદેખીની અસર નીચે ઊંચા જીવન જીવવાના સ્વપ્નો સાકાર કરવા દારૂ, લૂંટફાંટ, જેવા ગેરકાયદેસર ધંધામાં ઝંપલાવે છે. ઘણી વખત દાણચોરી કે કેફી દ્રવ્યોની હેરફેરમાં જોડાઈ જાય છે, જે સામાજિક અસમતુલા સર્જે છે. જે શહેરની શાંતિ અને સલામતીને જોખમમાં મૂકે છે.

ટૂંકમાં, સ્થળાંતરની આવી નકારાત્મક અસરનો ભોગ સ્થળાંતરિત લોકો તો પ્રત્યક્ષ રીતે બને જ છે, પરંતુ તેની પરોક્ષ અસરનો ભોગ સમાજના અન્ય લોકોને પણ બનવું પડે છે. હવા અને પાણીથી ફેલાતા રોગોનો ભોગ ઝૂંપડપટ્ટીની આજુબાજુમાં રહેતા લોકોને પણ બનવું પડે છે. સ્થળાંતરને પરિણામે પ્રજા વચ્ચે ભાષા-સંસ્કૃતિ, રહેણીકરણી વગેરેને કારણે સામાજિક સંઘર્ષો ઊભા થાય છે.

શહેરીકરણની હકારાત્મક અસરો ચર્ચો

1. પ્રસ્તાવના : વિશ્વમાં ચીન પછી સૌથી વધુ ઝડપથી શહેરીકરણની પ્રક્રિયા ભારતમાં થઈ રહી છે. જે ભારતમાં થઈ રહેલ ઝડપી વિકાસનો પુરાવો છે. ભારતમાં આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયાને કારણે અસ્તિત્વમાં આવેલ શહેરીકરણે કેટલીક હકારાત્મક અસરો સાથે કેટલીક નકારાત્મક અસરો પણ જન્માવી છે.

2. શહેરીકરણની હકારાત્મક અસરો (ફાયદા) : શહેરીકરણની પ્રક્રિયાને લીધે મુખ્યત્વે નીચેની હકારાત્મક અથવા આવકાર્ય અસરો જોવા મળે છે.

(1) માળખાકીય સુવિધાઓમાં વધારો : શહેરીકરણ થતાં ઉદ્યોગ અને સેવાનું ક્ષેત્ર વ્યાપક બનતાં રોજની તકોનું મોટા પ્રમાણમાં સર્જન થયું છે. શહેરીકરણ સાથે માળખાકીય સુવિધાઓ જેવી કે શિક્ષણ, આરોગ્ય, વાહનવ્યવહાર, સંદેશાવ્યવહાર, વીમો, વીજળી, વગેરેમાં સતત વધારો થયો છે. જેણે પ્રત્યક્ષ રીતે અનેક રોજની તકોનું સર્જન કર્યું છે. બીજી બાજુ તેમની ધંધા-રોજગારની આવક વધતાં, ખરીદશક્તિ વધી છે, જેણે ઉદ્યોગ અને સેવાની માંગમાં વધારો કર્યો છે. પરિણામે આ ક્ષેત્ર વિકસતાં, નવી રોજગારીની તકોનું સર્જન થયું છે. આમ, રોજગારી વધારો → આવક વધારો → રોજગારી વધારો → આવક વધારો, એવું રોજગારી અને આવક વૃદ્ધિનું ચક્ર સર્જાયું છે. મોટા પ્રમાણમાં રોજગારીની તકોનું સર્જન થતાં બેરોજગારીનો પ્રશ્ન હળવો બનાવ્યો છે.

(2) **ગરીબીમાં ઘટાડો** : ગરીબી અને બેરોજગારી એકબીજા સાથે સંકળાયેલ છે. સામાન્ય રીતે રોજગારી વધતાં ગરીબી ઘટે છે. શહેરીકરણ થતાં શહેરોમાં ઉદ્યોગ અને સેવા ક્ષેત્રે મોટા પ્રમાણમાં રોજી મળતાં ગરીબીમાં ઘટાડો થયો છે. શહેરી વિસ્તારમાં નાના-મોટાં શ્રમકાર્ય કરવાની ઈચ્છાવાળી વ્યક્તિને રોજી મળી રહેતી હોય છે. નાના છૂટાછવાયાં વ્યવસાય કરીને પેટીયું ભરી શકે છે. આ ઉપરાંત ગ્રામ્ય ગરીબ વસતી પણ શહેરમાં આવી પોતાની યોગ્યતા મુજબ રોજગારી મેળવી લેતાં તેમની ગરીબી પણ ઘટે છે. ટૂંકમાં ગામડા કરતાં શહેરોમાં રોજગારીની તકો અને વેતનના દર ઊંચા હોવાથી ગ્રામીણ ગરીબી કરતાં શહેરી ગરીબીની ટકાવારી ઓછી જોવા મળે છે.

(3) **સાંસ્કૃતિક વિકાસ** : શહેરોમાં શિક્ષણની સુવિધાઓ વિપુલ પ્રમાણમાં અને સારી ગુણવત્તાની ઉપલબ્ધ થતી હોવાથી વ્યક્તિ શિક્ષણના માધ્યમ દ્વારા પોતાનો સર્વાંગી વિકાસ સાધી આવક ઉપાર્જનની શક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. શહેરોમાં પૂરતા પ્રમાણમાં વિદ્યાર્થીની સંખ્યા મળતી હોવાથી સ્કૂલ-કોલેજોનું શિક્ષણ સરળતાથી મેળવી શકે છે. સમાજને પણ સુસંસ્કૃત માનવીની ભેટ આપી શકે છે.

શહેરી વિસ્તારમાં શરૂ થયેલા વૈવિધ્યયુક્ત વાંચનાલયો, બુક સ્ટોલ્સ તથા હાથ ધરવામાં આવતા વિવિધ સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો પણ માનવીને વધુ સંસ્કૃત બનાવે છે.

(4) **અતિ આધુનિક આરોગ્યની સેવાઓ** : શહેરી વિસ્તારોમાં વસતી વધુ હોવાથી શિક્ષણની જેમ આરોગ્ય વિષયક સેવાઓ અદ્યતન અને પૂરતા પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થાય છે. શહેરોમાં અદ્યતન મલ્ટીસ્પેશ્યાલીટી હોસ્પિટલો અને નિષ્ણાંત ડોક્ટરોની સેવા ઉપલબ્ધ થઈ શકે છે. દરેક પ્રકારના રોગોની અદ્યતન સારવાર પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. અમદાવાદ, બોમ્બે, જેવા શહેરોમાં અસ્તિત્વમાં આવેલી અદ્યતન ખાનગી હોસ્પિટલો વિશ્વમાંથી આરોગ્ય વિષયક સેવા મેળવનાર વર્ગને આકર્ષી રહી છે.

આ ઉપરાંત સરકાર અને સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ પણ આવી હોસ્પિટલો ઊભી કરે છે, જેનો લાભ ગરીબ અને મધ્યમ વર્ગને મળતાં તેમના આરોગ્યમાં સુધારો થાય છે. આની સીધી અસર તેની ઉત્પાદકતા પર થયેલી જોવા મળે છે.

(5) **સામાજિક અસર – આધુનિક વિચારસરણી** : ગામડા કરતાં શહેરોમાં સામાજિક જડતા ઓછી હોય છે. જ્ઞાતિ અને સમાજની વાડાબંધી તથા અસ્પૃશ્યતાનું પ્રમાણ ઓછું હોય છે. આર્થિક વિકાસની સાથે આવતા પરિવર્તનોનો શહેરી પ્રજા સહજતાથી સ્વીકાર કરે છે. શહેરોમાં વિવિધ વિસ્તારોમાંથી આવીને લોકો વસતા હોવાથી સામાજિક બંધનો તૂટીને એકતાની ભાવના પણ વ્યાપક બને છે. ગામડા કરતાં શહેરોમાં શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિનો વિકાસ વધુ થયેલો હોવાથી તથા વાહનવ્યવહાર અને સંદેશાવ્યવહારના આધુનિક ઉપકરણોનો ઉપયોગ સતત વધવાથી તેમની વિચારસરણી પણ આધુનિક બને છે. વિશ્વના પ્રવાહોથી પરિચિત થતાં તેમના વાણી, વર્તન, રહેણીકરણી, રીત-રિવાજો વગેરેમાં પણ પરિવર્તન લાવે છે.

(6) **ઊંચું જીવનદોરણ** : ગ્રામીણ વિસ્તાર કરતાં શહેરી વિસ્તારમાં આવક કમાવવાની તકો વધુ મળતી હોવાથી, અને બીજી બાજુ અતિ આધુનિક માળખાકીય સગવડો લભ્ય હોવાથી, તેમનું જીવનદોરણ ઊંચું રહે છે. વાહન અને સંદેશાવ્યવહારના આધુનિક સાધનોની વપરાશ કરી શકે છે. AC, ટીવી, ફ્રિજ, મોબાઈલ જેવા અદ્યતન સાધનોની વપરાશ કરી શકે છે.

વિભાગ - E

નીચે આપેલા પ્રશ્નક્રમાંક 44 થી 48 સુધીના પ્રશ્નોના વિસ્તારપૂર્વક જવાબ આપો.

દરેક પ્રશ્નના 5 ગુણ છે.

[25]

44) આકૃતિ અને આલેખ દોરતી વખતે ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતો જણાવો.

આકૃતિ કે આલેખ દોરતી વખતે નીચેની બાબતો ધ્યાનમાં રાખવી જરૂરી બને છે :

(1) આકૃતિ-આલેખના પ્રકારની પસંદગી અને રજૂઆત :

- એક જ પ્રકારની માહિતી માટે સ્તંભાકૃતિ વધુ અનુકૂળ છે. જ્યારે એકસરખા વિભાગો દા.ત., ગ્રામ્ય ગરીબી અને શહેરી ગરીબીના તુલનાત્મક અભ્યાસ માટે વિભાજિત સ્તંભાકૃતિ અથવા વૃત્તાંશ આકૃતિનો ઉપયોગ થાય છે.
- કોઈ પણ માહિતીને વધુ આકર્ષક અને અસરકારક બનાવવા આકૃતિ કે આલેખના પ્રકારની પસંદગી મહત્વની બાબત છે. દા.ત., કેટલીક માહિતી વિભાજિત સ્તંભ આકૃતિ અથવા વૃત્તાંશ આકૃતિ બંનેમાં રજૂ થઈ શકે. પરંતુ આ બંનેમાંથી કઈ આકૃતિની રજૂઆત વધુ અસરકારક બની શકે તે માટેની પસંદગી કરવી જરૂરી બને છે.

(2) આકૃતિ કે આલેખમાં સ્પષ્ટતા :

- આકૃતિ કે આલેખમાં રજૂ થતી માહિતી સ્પષ્ટ અને સ્વચ્છ હોવી જોઈએ. તેના માટે વિવિધ વિભાગોને અલગ રંગ કે શેડ દ્વારા દર્શાવવા જોઈએ.

(3) ચોક્કસ સ્કેલમાપ :

- આકૃતિ કે આલેખમાં સ્કેલમાપનું ખૂબ મહત્વ છે. આપેલી માહિતીના આંકડાને આધારે સ્કેલમાપ લેવું જોઈએ. સ્કેલમાપ ચોક્કસ લેવાથી ચિત્ર યોગ્ય કદનું બને છે. અન્યથા આલેખ નાના-મોટા અથવા અતિશય નાનો-મોટો બને છે.

(4) બંને ધરીની વિગતો :

- આકૃતિ કે આલેખમાં O_X ધરી અને O_Y ધરી ઉપર કઈ વિગતો દર્શાવેલ છે તે સ્પષ્ટ હોવું જોઈએ. સામાન્ય રીતે X ધરી ઉપર સમય-ક્ષેત્ર (ખેતી-ઉદ્યોગ-સેવા) અને Y ધરી ઉપર ટકાવારી દર્શાવેલી જોઈએ.

(5) આંકડાકીય માહિતીનો સ્ત્રોત :

- આલેખ કે આકૃતિમાં જે આંકડાકીય માહિતી રજૂ કરાઈ છે તેનો સ્ત્રોત દર્શાવવાથી વિશ્વસનીયતા વધે છે અને તે ચિત્ર અધિકૃત બને છે.

(6) આંકડાકીય માહિતી ગણવાની રીત દર્શાવવી :

- જ્યારે માહિતી સ્વયંસ્પષ્ટ ન હોય અને આવી માહિતીને આંકડાશાસ્ત્રની મદદથી સ્પષ્ટ બનાવાઈ હોય અને તેવી માહિતીને આકૃતિમાં રજૂ કરાઈ હોય તો સ્પષ્ટીકરણ માટે વપરાયેલા આંકડાશાસ્ત્રનાં સાધનની ખૂબ ટૂંકી વિગતો દર્શાવવી જરૂરી બને છે.

45) ભારતમાં આયોજનકાળ દરમિયાન ગરીબી ઘટાડવાના ઉપાયોની ચર્ચા કરો.

- પ્રસ્તાવના : ભારતમાં આયોજન દરમિયાન ગરીબીનિવારણનું ધ્યેય રાખવામાં આવ્યું હતું. તે સંદર્ભમાં પાંચમી પંચવર્ષીય યોજનાથી કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકાર દ્વારા ગરીબીનિવારણના ઉપાયો તથા કાર્યક્રમો હાથ ધરવામાં આવ્યા જે નીચે મુજબ સમજી શકાય છે :

ભારતમાં આયોજનકાળ દરમિયાન ગરીબી ઘટાડવા નીચે મુજબનાં ઉપાયો કરવામાં આવ્યા છે :

(1) ખેતીક્ષેત્રે શ્રમિકોની ઉત્પાદકતા વધારવી :

- ખેતીક્ષેત્રે શ્રમિકોની ઉત્પાદકતા વધારવા માટે ગ્રામીણક્ષેત્રે જાહેર કાર્યક્રમો દ્વારા ટેકનોલોજીનું જ્ઞાન, સિંચાઈ સગવડ, રાસાયણિક ખાતરનો વપરાશ, યોગ્ય પોષણક્ષમ ભાવો, કૃષિ સંશોધનોની માહિતી પૂરી પાડી ખેડૂતની ઉત્પાદકતા વધારવાનો પ્રયાસ થયો છે.
- પરિણામે આવક વધે અને ગરીબી આપોઆપ ઘટે છે.

For More Papers Visit VisionPapers.in
Paper Credit: Youth Education

(2) નાના પાયાનાં ઉદ્યોગનો વિકાસ :

- ભારતમાં કુલ રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદન અને રોજગારીમાં નાના પાયાનાં ઉદ્યોગો અને ગૃહઉદ્યોગોનો ફાળો મોટો છે. આવા ઉદ્યોગોને પ્રોત્સાહન આપવાથી રોજગારીનું પ્રમાણ વધે છે જે ગરીબી દૂર કરે છે.

(3) અસંગઠિત ક્ષેત્રનો વિકાસ :

- આ ક્ષેત્રમાં શાકભાજી વેચનાર, બાંધકામ ક્ષેત્રનાં મજૂરો, ખેતમજૂરો, હાથલારી ચલાવતા લોકોનો સમાવેશ થાય છે.

- આવા કામદારોની સ્થિતિ સુધારવા રાષ્ટ્રીય આયોગ દ્વારા આવા લોકોની કામની પરિસ્થિતિ નક્કી કરવા, જીવનવીમો, સ્વાસ્થ્ય અને વૃદ્ધાવસ્થા પેન્શન જેવી સામાજિક સુરક્ષા પૂરી પાડવા માટેની ભલામણ કરવામાં આવી છે. જે પરોક્ષ રીતે ગરીબી ઘટાડવામાં મદદરૂપ થાય છે.

(4) યોગ્ય કરનીતિનો ઉપયોગ :

- દેશમાં આવકની અસમાનતા અને ગરીબી ઘટે તે રીતે સરકાર દ્વારા કરવેરા નીતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.
- તેથી ધનિકો ઉપર ઊંચા દરે કરવેરા અને ગરીબો ઉપર નીચા દરે કર નાખી કરવેરામાં રાહત આપવાથી ગરીબોની આર્થિક અને સામાજિક સ્થિતિમાં સુધારો થાય છે.
- આવકની અસમાનતા ઘટે છે અને ગરીબી દૂર થાય છે.

(5) માનવમૂડીરોકાણમાં વધારો :

- દેશમાં માનવમૂડીરોકાણનાં ઘટકો જેવા કે શિક્ષણ, આરોગ્ય અને કૌશલ્યવર્ધનમાં મૂડીરોકાણ વધારવાથી લોકો (શ્રમિકો)માં કૌશલ્યનો વિકાસ થાય છે અને તેઓની ઉત્પાદકતા વધે છે.
- પરિણામે રોજગારી વધે છે. કામદારોને તાલીમ આપવાથી તેમની ઉત્પાદનક્ષમતા વધે છે જે આવક વધારે છે અને છેવટે ગરીબી ઘટે છે.

(6) વ્યાજબી કિંમતે વસ્તુઓ અને સેવાનું વેચાણ :

- ગરીબીરેખા નીચે જીવતા લોકોને બજારકિંમતથી ઓછા ભાવે ચીજવસ્તુ અને સેવાનું વેચાણ વધારવાથી પોષણક્ષમ આહાર અને ખાદ્ય સુરક્ષા પ્રાપ્ત થાય છે.
- ભારતમાં આ બાબતમાં સસ્તા અનાજની દુકાનો દ્વારા ગ્રામીણક્ષેત્રે અને શહેરીક્ષેત્રે મોટા પ્રમાણમાં પ્રયાસો હાથ ધરાયેલ છે જે ગરીબી ઘટાડવામાં મદદરૂપ બને છે.

(7) રોજગારલક્ષી કાર્યક્રમ : રોજગારીનું સર્જન અને ગરીબીનિવારણ એકબીજા સાથે સંબંધિત છે. ગરીબીનિવારણ માટે રોજગારલક્ષી મુખ્ય કાર્યક્રમો નીચે મુજબ છે :

(a) સંકલિત ગ્રામ વિકાસ કાર્યક્રમ : આ યોજનામાં નીચે મુજબનાં ગ્રામીણક્ષેત્રે વિવિધ એજન્સીઓ દ્વારા કાર્યક્રમ ચલાવાતા હતા :

- સંકલિત ગ્રામ વિકાસ કાર્યક્રમ (IRDP)
- સ્વરોજગારી માટે ગ્રામીણ યુવાનોને તાલીમ (TRYSEM)
- ગ્રામ વિસ્તારમાં સ્ત્રીઓ અને બાળકોનાં વિકાસનો કાર્યક્રમ (DWCRA)
- 10 લાખ કૂવાઓની યોજના (MWS)
- ગ્રામીણ કારીગરો માટે સુધારેલી ટુલકિટ પૂરી પાડવી (SITRA)
- ગંગા કલ્યાણ યોજના (GKY)

- 1લી April 1999થી IRDP અને તેની સાથે સંકળાયેલ અન્ય યોજનાઓ ભેગી કરી સ્વર્ણ જયંતી ગ્રામ સ્વરાજ યોજના (SGSY) નામ આપેલ છે. જેનો મુખ્ય હેતુ ગામડામાં ટ્યુકડા ઉદ્યોગોનો વિકાસ, ટેકનોલોજી, ધિરાણ, ઉત્પાદિત વસ્તુઓનાં બજારની સુવિધા પૂરી પાડી રોજગારી વધારવાનો છે.

(b) વેતનયુક્ત રોજગારી કાર્યક્રમ :

- આ યોજનામાં ખેતી સિવાયની મોસમમાં અને ખાસ કુદરતી આપત્તિ, દુષ્કાળ, પૂર, અછતનાં સંજોગોમાં ગ્રામીણક્ષેત્રે માળખાકીય સેવાઓ ઊભી કરી રોજગારી વધારવાનો છે.
- જેમાં જવાહર રોજગાર યોજના અને રોજગારી બાંહેધરી યોજના કાર્યક્રમોનો સમાવેશ થાય છે.

(c) પ્રધાનમંત્રી રોજગાર યોજના :

- 1990ના દસકામાં સંગઠિત ક્ષેત્રમાં રોજગારીની વૃદ્ધિ સ્થગિત થતા આ યોજના અમલમાં મૂકવામાં આવી હતી. જેનો મુખ્ય હેતુ શિક્ષિત બેરોજગારોને મદદ કરી સ્વ-રોજગારી માટે સાહસો સ્થાપવા મદદ કરવાનો હતો.

(d) રાષ્ટ્રીય રોજગારી બાંહેધરી કાનૂન -2005 (NREGA) :

- આ યોજના વર્ષ 2005માં મંજૂર કરવામાં આવી. જેનો મુખ્ય હેતુ સાર્વજનિક નિર્માણ કાર્યક્રમો હેઠળ સંપત્તિ ઊભી કરી દર વર્ષે ગ્રામીણક્ષેત્રે ગરીબ તેમજ મધ્યમ વર્ગને 100 દિવસની રોજગારી ઓછામાં ઓછી પ્રાપ્ત થાય અથવા પૂરી પાડવાનો હતો.
- 2009માં NREGAને સુધારીને મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર ગેરંટી કાનૂન (MGNREGA)નું સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું.
- આમ, ગરીબીનાં પ્રમાણમાં ઉત્તરોત્તર ઘટાડો થયો છે જે રાષ્ટ્રના વિકાસમાં સારી બાબત ગણી શકાય.

ગરીબીનો અર્થ આપી ગરીબીના નિર્દેશકો સમજાવો.

- ગરીબી : જ્યારે સમાજનો એક મોટો વર્ગ પોતાની પાયાની લઘુત્તમ જીવનજરૂરિયાતોને સંતોષી શકતો નથી, આ પરિસ્થિતિને ગરીબી કહેવાય છે.
- ગરીબીના નિર્દેશકો : દેશમાં ગરીબીને દર્શાવતાં વિવિધ પરિબલોને ગરીબીના નિર્દેશકો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

આવા નિર્દેશકો નીચે મુજબ છે :

(1) નીચો માથાદીઠ ઘરગથ્થુ વપરાશી ખર્ચ (Low per Capita Household Consumption Expenditure) :

- કોઈ એક વર્ષ દરમિયાન કુટુંબો દ્વારા ખરીદેલ બધી જ ચીજવસ્તુઓ, સેવાઓ, ટકાઉ વસ્તુઓ વગેરેનાં બજારમૂલ્યને તે જ વર્ષની વસતિ વડે ભાગતા માથાદીઠ ઘરગથ્થુ વપરાશી ખર્ચ પ્રાપ્ત થાય છે.
- માથાદીઠ વપરાશી ખર્ચ તે દેશમાં વસતા લોકોની જીવન જરૂરિયાત તેમજ સુખસગવડની વસ્તુઓ અને સેવાઓની પ્રાપ્તિને દર્શાવે છે.
- વિકાસમાન દેશોમાં આવો ખર્ચ ઘણો ઓછો હોય છે જે ગરીબીનું નિર્દેશન કરે છે.

(2) કુપોષણનું પ્રમાણ (Level of Malnutrition) :

- જ્યારે વ્યક્તિ દ્વારા લેવાતા ખોરાકમાં પૂરતા પ્રમાણમાં કેલરી, પ્રોટીન, કાર્બોહાઈડ્રેટ, વિટામિન અને મિનરલ્સ ન હોય ત્યારે વ્યક્તિ કુપોષણનો ભોગ બની છે તેમ કહેવાય.
- ભારતમાં વર્ષ 2014-16માં 15.2% લોકો કુપોષણનો ભોગ બનેલ હતા જે ગરીબીનો નિર્દેશ કરે છે.

(3) અપેક્ષિત આયુષ્ય અને બાળમૃત્યુદર (Life Expectancy and Infant Mortality Rate) :

- જન્મ સમયે બાળક કેટલું જીવશે તેનો અંદાજ એટલે અપેક્ષિત આયુષ્ય અને દર 1000 જીવિત જન્મતાં બાળકોમાંથી એક વર્ષથી ઓછા સમયમાં મૃત્યુ પામતાં બાળકોનું પ્રમાણ એટલે બાળમૃત્યુદર.
- ભારતમાં 2014માં અપેક્ષિત આયુષ્ય 68 વર્ષ અને બાળમૃત્યુ 39 દર્શાવે છે. જે નબળી આરોગ્યની સ્થિતિ અને ગરીબીનો નિર્દેશ કરે છે.

(4) તબીબી સગવડો (Medical Facilities) : સ્વાસ્થ્ય ક્ષેત્રે ડોક્ટર, નર્સ, કંપાઉન્ડર વગેરે કર્મચારીનો સમાવેશ થાય છે.

- તેની અછત સ્વાસ્થ્ય સેવાઓને પ્રતિકૂળ અસર કરે છે. ભારતમાં આંતરરાષ્ટ્રીય તુલનાએ તબીબી સગવડ અને ડોક્ટરની અછત જોવા મળે છે.
- વિકસતા દેશોમાં દર વર્ષે લગભગ 1.7 કરોડ લોકો ડાયરિયા, મૈલેરિયા, ક્ષય જેવા રોગોથી મૃત્યુ પામે છે. જે ગરીબીનો નિર્દેશ કરે છે.

(5) પીવાનું પાણી (Drinking Water) :

- જનસમૂહનું સ્વાસ્થ્ય સૌથી વધુ સુરક્ષિત પીવાલાયક પાણી અને સ્વચ્છતાની સગવડ સાથે સંકળાયેલું છે.
- દૂષિત પાણી અને પૌષ્ટિક આહારનો અભાવ રોગનું કારણ બને છે. ભારતમાં 2011ની માહિતી મુજબ 63.3% લોકોને શુદ્ધ પીવાનું પાણી ઉપલબ્ધ છે.
- બાકીનાં લોકો ગંદું, પ્રદૂષણયુક્ત પાણી પીવે છે. જે પાણીજન્ય રોગો વધારી ગરીબીની સમસ્યાને ગંભીર બનાવે છે.

(6) શૌચાલયની સુવિધા (Provision of Toilets) :

- ભારતમાં એક અંદાજ મુજબ 66% લોકો શૌચાલયનો વપરાશ કરે છે.
- જ્યારે 34% લોકો જાહેરમાં શૌચાલય જાય છે તેથી પ્રદૂષણ વધે છે. પરિણામે શારીરિક નબળાઈ અને નીચી ઉત્પાદકતા રાખે છે જે ગરીબી વધારવા કારણભૂત છે.

(7) રહેઠાણ (Housing) :

- રહેઠાણ એ ગરીબીનું માપદંડ છે. ભારતમાં લોકો ગંદી ચાલી, ઝૂંપડપટ્ટીમાં વસવાટ કરે છે.
- ભારતમાં પૂરતી સગવડો ધરાવતા મકાનો કે રહેઠાણની તંગી છે જે સ્વાસ્થ્યને હાનિ પહોંચાડે છે અને ગરીબીમાં વધારો કરે છે.

(8) વીજળીનો વપરાશ (Electricity Consumption) :

- કોઈ પણ દેશના આર્થિક વિકાસને અસર કરનારું એક મહત્વનું પરિબલ વીજળીની સગવડ છે. દેશમાં ઉત્પાદન વધારવા તેમજ લોકોના જીવનની ગુણવત્તા સુધારવા વીજળીની સગવડ ખૂબ જ મહત્વની છે.
- ભારત વીજળીનો એક મોટો ઉત્પાદક અને વપરાશ કરતો દેશ છે. આમ છતાં વધુ વસ્તી અને ઓછી માથાદીઠ આવક હોવાથી માથાદીઠ વીજળીનો વપરાશ ખૂબ જ ઓછો છે. જે ગરીબીનું નિર્દેશ કરે છે.

**For More Papers Visit VisionPapers.in
Paper Credit: Youth Education**

(9) શિક્ષણ (Education) :

- વિશ્વ બેંકનાં મત મુજબ 15 વર્ષ કે તેથી વધુ ઉંમરના લોકો જે લખી અને વાંચી શકે તે સાક્ષર છે. બાકીના નિરક્ષર છે. તેઓ મોટા ભાગે ગરીબ હોય છે.
- ભારતમાં સાક્ષરતાનું પ્રમાણ 74.04% છે. ગરીબ વસતિમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ ઓછું હોવાથી આવા લોકો રૂઢિચુસ્ત માનસ ધરાવે છે.
- પરિવર્તનો ઝડપથી સ્વીકારતા નથી. અજ્ઞાનતાનું ઊંચું પ્રમાણ ગરીબીનું પ્રબળ નિર્દેશક ગણાય છે.

(10) આવક અને સંપત્તિની અસમાન વહેંચણી (Unequal Distribution of Income and Property) :

- આવકની અસમાન વહેંચણી દેશમાં ગરીબો અને ધનિકો જેવું વાતાવરણ સર્જે છે.
- ભારતમાં ટોચનાં 1% લોકો પાસે 1998માં રાષ્ટ્રીય આવકના 9% હિસ્સો હતો જે 2012માં 12.6% થયેલ છે. આ બાબત આર્થિક અસમાનતા તરફ લઈ જાય છે જે ગરીબીનો નિર્દેશ કરે છે.

(11) બેરોજગારીનો ઊંચો દર (High Rate of Unemployment) :

- ભારતમાં 2011 સુધી બેરોજગારીનો દર 9%ની આસપાસ રહ્યો હતો.
- બેરોજગારીને કારણે કુટુંબની લઘુત્તમ જરૂરિયાતો સંતોષી શકાતી નથી. પરિણામે ગરીબીનું પ્રમાણ ઊંચું રહે છે. જે ગરીબીનું નિર્દેશ કરે છે.
- આમ બેરોજગારી પણ ગરીબી માટે કારણભૂત સાબિત થાય છે.

46) મૃત્યુદરનો અર્થ આપી નીચા મૃત્યુદરના કારણો જણાવો.

જવાબ : નીચા મૃત્યુદરના કારણો : આયોજન દરમિયાન ભારતમાં મૃત્યુ દરમાં થયેલા ઝડપી ઘટાડા માટે મુખ્યત્વે નીચેના કારણો (પરિબળો) જવાબદાર છે.

(1) જીવન ધોરણમાં સુધારો : ભારતમાં આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયાને કારણે લોકોની આવકો વધવાથી જીવન ધોરણમાં સુધારો થયો છે. દેશના લોકોની આવક વધતાં સારી ગુણવત્તાવાળું અનાજ, સારી અને પૂરતી રહેઠાણની સગવડો, આરોગ્યની જાળવણી, તથા પૂરતું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરતા થયા છે.

(2) રોગચાળા પર નિયંત્રણ : 20મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં પ્લેગ, શીતળા, ક્ષય, મેલેરિયા જેવા રોગો જીવલેણ મનાતા હતા અને આને લીધે મૃત્યુદર ઊંચો રહેતો. પરંતુ તબીબીક્ષેત્રે અદ્ભુત પ્રગતિ સધાવાથી તથા વિવિધ રોગ પ્રતિકારક રસીઓ, રોગ માટે શોધાતી નવી નવી દવાઓ, અને અદ્ભુત સર્જરીના સાધનોને લીધે મૃત્યુદર નોંધપાત્ર ઘટ્યો છે.

(3) દુષ્કાળ પર અંકુશ : 1966થી હરિયાણા ક્રાંતિ થવાથી દેશના અનાજના પુરવઠામાં એક બાજુ નોંધપાત્ર વધારો થયો છે. બીજી બાજુ વાહન વ્યવહારની સગવડો વ્યાપક અને ઝડપી બનવાથી, આવી કુદરતી આપત્તિ સમયે દેશના કોઈ એક અછતપ્રસ્થ વિસ્તારમાં છતવાળા વિસ્તારમાંથી સહેલાઈથી અનાજની હેરફેર શક્ય બનતાં, દુષ્કાળ જેવી કુદરતી આપત્તિ સમયે જાનહાનિનું પ્રમાણ ઘટાડી શકાયું છે.

(4) કુદરતી આપત્તિઓ અને ઝડપી વાહનવ્યવહાર : દેશમાં પહેલા અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ, ધરતીકંપ, ભૂસ્ખલન તથા ત્સુનામી જેવી કુદરતી આપત્તિઓથી માનવ મૃત્યુદરનો આંક ઊંચો રહેતો. પરંતુ હવે વાહનવ્યવહારની સગવડો વ્યાપક અને ઝડપી બનવાથી આવી કોઈ પણ દુર્ઘટના સમયે તાત્કાલિક અનાજ, દવાઓ તથા પ્રાથમિક જરૂરિયાતો માનવતાને લીધે પ્રાપ્ત થતી હોવાથી મૃત્યુદર ઘટ્યો છે.

(5) આરોગ્ય વિષયક વધતી સગવડો : આયોજન દરમિયાન સરકારની પ્રોત્સાહક આરોગ્ય વિષયક નીતિઓએ મૃત્યુદર ઘટાડ્યો છે. ગામડામાં પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રો સ્થાપતાં તથા શુદ્ધ પીવાના પાણીનો પુરવઠો પૂરો પાડવાનો પ્રયત્ન થતાં પાણી દ્વારા ફેલાતા રોગો ઉપર કાબૂ આવ્યો છે. શૌચાલય, ડ્રેનેજ તથા સ્વચ્છતાના અભિગમને મહત્ત્વ અપાતાં, હવાજન્ય રોગો પર પણ કાબૂ આવ્યો છે. આરોગ્ય વિષયક સગવડો વધવા સાથે, શિક્ષણ વધતાં પ્રજા પણ આરોગ્યની જાળવણી અંગે વધુ સજાગ બની છે.

47) કૃષિ ક્ષેત્રની નીચી ખેત - ઉત્પાદકતાનાં કારણો ચર્ચો.

- ભારત ખેતીપ્રધાન દેશ છે. તેમ છતાં દેશમાં ખેતી સંલગ્ન ઘણી સમસ્યા પ્રવર્તે છે જે પૈકીની એક મોટી સમસ્યા નીચી ખેત-ઉત્પાદકતા છે.
- ખેત-ઉત્પાદન હેક્ટર દીઠ માપવામાં આવે છે.
- ભારતની કૃષિ વિશ્વનાં દેશો કરતાં ઘણી નીચી જોવા મળે છે તે માટે આ કારણો જવાબદાર છે : (1) સંસ્થાકીય પરિબળો, (2) ટેકનોલોજિકલ પરિબળો અને (3) અન્ય પરિબળો.

(1) સંસ્થાકીય પરિબળો :

- ભારતનાં ખેડૂતો જે સંસ્થાકીય માળખામાં રહીને ખેતી કરે છે તેને અસર કરતાં ભૌતિક, સામાજિક, આર્થિક અને કાયદાકીય પરિબળોને સંસ્થાકીય પરિબળો કહે છે.

(a) જમીન મહેસૂલ ઉઘરાવવાની પ્રથા :

- આઝાદી સમયે જમીનમાલિક અને જમીન ખેડનાર બંને અલગ હતા.
- ખેતી ગણોત્તિયા કે જમીનવિહોણા ખેતમજૂરો દ્વારા કરવામાં આવતી.
- જમીનદારો કુલ ઉત્પાદનનો મોટો ભાગ ભાડા સ્વરૂપે ખેડૂતો પાસેથી ઉઘરાવતા.
- ખેડૂત પાસે માત્ર જીવનનિર્વાહ થઈ શકે તેટલું ઉત્પાદન રહેવા દઈ બાકીનું ઉત્પાદન ફરજિયાતપણે લઈ જતા.

**For More Papers Visit VisionPapers.in
Paper Credit: Youth Education**

➤ આના કારણે ખેતી કરનાર વર્ગને ખેતઉત્પાદન વધારવામાં કોઈ રસ ન હતો અને તે કારણે ખેતઉત્પાદન નીચું રહેતું.

(b) ખેતધિરાણ :

- વર્ષ 1975 પહેલાં ખેતધિરાણની બાબતમાં ખાનગી નાણાં ધીરનારનું પ્રભુત્વ હતું.
- આ લોકો ખેડૂતોને ઊંચા વ્યાજ દરે ધિરાણ કરતા, વધુમાં હિસાબી ગરબડો સર્જી ખેડૂતોનું શોષણ મોટા પ્રમાણમાં કરતા.
- આમ, ધિરાણની નીચી સગવડ અને ઊંચા વ્યાજદરને કારણે ખેતઉત્પાદકતા નબળી રહેલ છે.

(c) કૃષિપેદાશની વેચાણ-વ્યવસ્થા :

- ભારતમાં હજુ પૂરતા પ્રમાણમાં કૃષિ પેદાશ વેચાણ-વ્યવસ્થાનો અભાવ છે.
- જેને કારણે ખેડૂતોનું શોષણ થાય છે.
- ખેડૂતોને પોતાનાં ઉત્પાદનનાં પોષણક્ષમ ભાવો મળતા નથી.
- પરિણામે નીચા ભાવે ફરજિયાત વેચાણ કરવું પડે છે. સ્થાનિક વેપારી, આડતિયા, દલાલો, શાહુકારો ખેડૂતોનું નીચા ભાવ આપી શોષણ કરે છે.
- પરિણામે આવક ઘટે છે અને ખેત ઉત્પાદન નબળું રહે છે.

(d) ગ્રામીણ સમાજવ્યવસ્થા :

- ભારતમાં ગ્રામીણ ક્ષેત્રે શિક્ષણ નીચું છે.
- પરિણામે ગ્રામસમાજજૂની વિચારસરણી, પરંપરાઓ અને માન્યતાઓમાંથી બહાર આવતો નથી તે મૂળભૂત રીતે પ્રારબ્ધવાદી હોય છે.
- તેથી ખેતીની સમસ્યાનો તે નિકાલ કરતો નથી અને જીવનનિર્વાહ જેટલી ખેતીની આવકને સંતોષ માની લે છે.
- પરિણામે ખેતઉત્પાદકતા નીચી રહે છે.

(2) ટેકનોલોજિકલ પરિબળો :

- ભારતમાં ખેતઉત્પાદકતા નીચી રહેવાનું મુખ્ય કારણ, ખેતીમાં ટેકનિકલ સુધારા સામે ખેતીના પરંપરાગત સાધનો જેવા કે બળદગાડું, છાણિયું ખાતર, જંતુનાશકદવાનો અભાવ, જૂનું બિયારણતેમજ જૂના સાધનોથી ખેતી થાય છે. પરિણામે પાકમાં બગાડ થાય અને ખેતઉત્પાદન નીચું રહે છે.

(3) અન્ય પરિબળો : (a) વસતિનું ભારણ અને (b) આર્થિક આયોજનનો અભાવ.

(a) વસતિનું ભારણ :

- ખેતીક્ષેત્રે વસતિનું ભારણ વધુ હોવાથી કૃષિઉત્પાદકતા નીચી જોવા મળે છે. સ્વંત્રતા પ્રાપ્તિ સમયે લગભગ 72% લોકો ખેતીક્ષેત્રે આજીવિકા મેળવતા હતા.
- ધીરે ધીરે આ પ્રમાણ ઘટીને 2013-14માં 49% થયું છે. છતાં ખેતી સિવાય અન્ય ક્ષેત્રોમાં રોજગારી કે પ્રમાણ ઓછું છે. તેથી ખેતીક્ષેત્રે જે ઉત્પાદન થાય છે તે વધુ વસતિ વચ્ચે વહેંચાઈ જતું હોવાથી શ્રમિકની ઉત્પાદકતા નીચી રહેવા પામી છે.

(b) આર્થિક આયોજનનો અભાવ :

- દેશની પ્રથમ પંચવર્ષીય યોજનામાં ખેતીક્ષેત્રે ઉપર લક્ષ રાખવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ બીજી યોજનામાં ખેતી પ્રત્યે દુર્લક્ષ અને ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર પ્રત્યે વધુ ધ્યાન અપાયું અને સરકારે ખેતીક્ષેત્ર પ્રત્યે ઓરમાયું વર્તન રાખી ઉદ્યોગો પાછળ વધુ નાણાં ખર્ચની નીતિ અપનાવી. તેથી કૃષિવિકાસ અનિયમિત અને મંદ ગતિએ રહેવા પામ્યો છે.

- આજાદી પછી સરકારે રાષ્ટ્રીયસ્તરે બેંકોનું વિસ્તરણ કરતાં નાણાં ધીરનાર લોકોનું મહત્ત્વ ઘટ્યું છે.
- સરકારે 1975થી પ્રાદેશિક ગ્રામીણ બેંકો અને 1982થી નાબાર્ડ (નેશનલ બેંક ફોર એગ્રિકલ્ચરલ એન્ડ રૂરલ ડેવલપમેન્ટ)ની રચના કરી સંસ્થાકીય ધિરાણનો વ્યાપ વધાર્યો છે.
- હાલમાં ખાનગીક્ષેત્ર દ્વારા 27% ધિરાણ અને બાકીનું ધિરાણ બેંકો અને ખેતસહકારી મંડળી દ્વારા કરવામાં આવે છે.
- જેથી ખેડૂતોને સસ્તાદરે ધિરાણ મળી રહેતા તેઓની આર્થિક સ્થિતિમાં નોંધપાત્ર સુધારો થયો છે.

ભારતમાં ૧૯૬૬ દરમ્યાન અપનાવેલ આધુનિક ખેતીના અભિગમની વિસ્તૃત ચર્ચા કરો.

આધુનિક ખેતી વિશે મુદ્દાસર નોંધ :

(1) પાકની ફેરબદલી :

- પાકની ફેરબદલી એ દેશમાં લેવાતાં જુદા જુદા પાકો માટે ઉપયોગી જમીનનાં વિસ્તાર દ્વારા જાણી શકાય છે.
- ખેતીક્ષેત્રે ધાન્ય પાક અને રોકડિયા પાકનું વાવેતર થાય છે.
- 1950-51માં એક અંદાજ પ્રમાણે 75% ધાન્ય પાક અને 25% રોકડિયા પાકો લેવાતા પરંતુ હરિયાણી ક્રાંતિને કારણે 2010-11માં 66% ધાન્ય પાક અને 34%, રોકડિયા પાકનું વાવેતર થયું.

(2) પાક સંરક્ષણ :

- પાકને રક્ષણ આપવા ખેતીમાં જંતુનાશક દવાનો વપરાશ મહત્વની બાબત છે.
- એક અંદાજ મુજબ 15 થી 25% પાક જંતુનાશક દવાના અભાવે નાશ પામે છે.
- ખેડૂતોને દવા અંગેનું જ્ઞાન અને વપરાશની પદ્ધતિ વિશે CIBRC સંસ્થા કામ કરે છે.
- દવાનાં વપરાશથી ખેત ઉત્પાદનમાં વધારો થાય છે.

(3) કૃષિ સંશોધન :

- ICAR (Indian Council of Agricultural Research)નામની સંસ્થા ભારતમાં ખેતીક્ષેત્રે વિવિધ પ્રકારનાં સંશોધન કરે છે.
- બાગાયતી ખેતી, મત્સ્ય પાલન, પશુપાલન વિશે ખેડૂતોને જ્ઞાન આપે છે.
- ICAR સંસ્થાએ ભારતમાં હરિયાણી ક્રાંતિ માટે પાયાનું કાર્ય કરેલ છે.

48) નીચે આપેલી આંકડાકીય માહિતીને સ્તંભાકૃતિમાં રજૂ કરી તેનું વિશ્લેષણ કરો.

દેશ	નોર્વે	અમેરિકા	શ્રીલંકા	ભારત	પાકિસ્તાન
રાષ્ટ્રીય આવકની વાર્ષિક ટકાવારી વૃદ્ધિ - દર (2014)	2.2	2.4	4.5	7.3	4.7

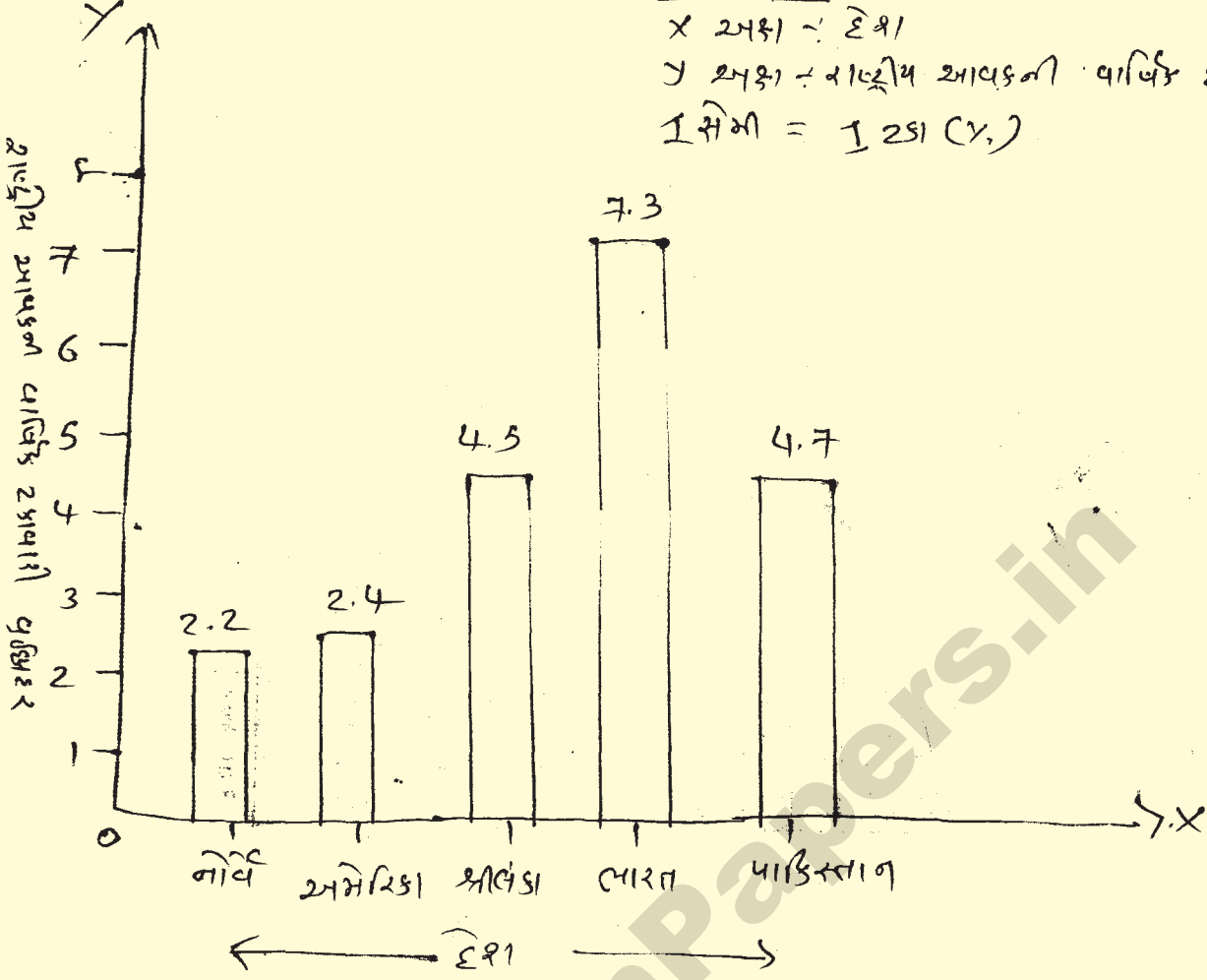
નોંધ : અંધજન વિદ્યાર્થીઓ માટે સૂચના : અંધજન વિદ્યાર્થીએ માત્ર વિશ્લેષણ કરવું.

પ્રમાણભાવ :-

X અક્ષ :- દેશ

Y અક્ષ :- રાષ્ટ્રીય આપકનો વાર્ષિક ટકાવારી વૃદ્ધિદર

1 સેમી = 1 ટકા (Y)

વિશ્લેષણ :-

- 1) આકૃતિમાં X અક્ષ પર દેશ અને Y અક્ષ પર રાષ્ટ્રીય આપકનો વાર્ષિક ટકાવારી વૃદ્ધિદર દર્શાવ્યા છે.
- 2) સૌથી ઓછો રાષ્ટ્રીય આપકનો વૃદ્ધિદર નોર્વેનો છે જે 2.2 % છે.
- 3) સૌથી વધુ રા. આપકનો વૃદ્ધિદર ભારતનો છે જે 7.3 % છે.
- 4) નોર્વે અને અમેરિકાની તુલનાએ ભારતનો વૃદ્ધિદર લગભગ 3 થી 4 ગણો છે.
- 5) ફ્રાંસ અને પાકિસ્તાનનો વૃદ્ધિદર નોર્વે અને અમેરિકા કરતા વધુ છે.